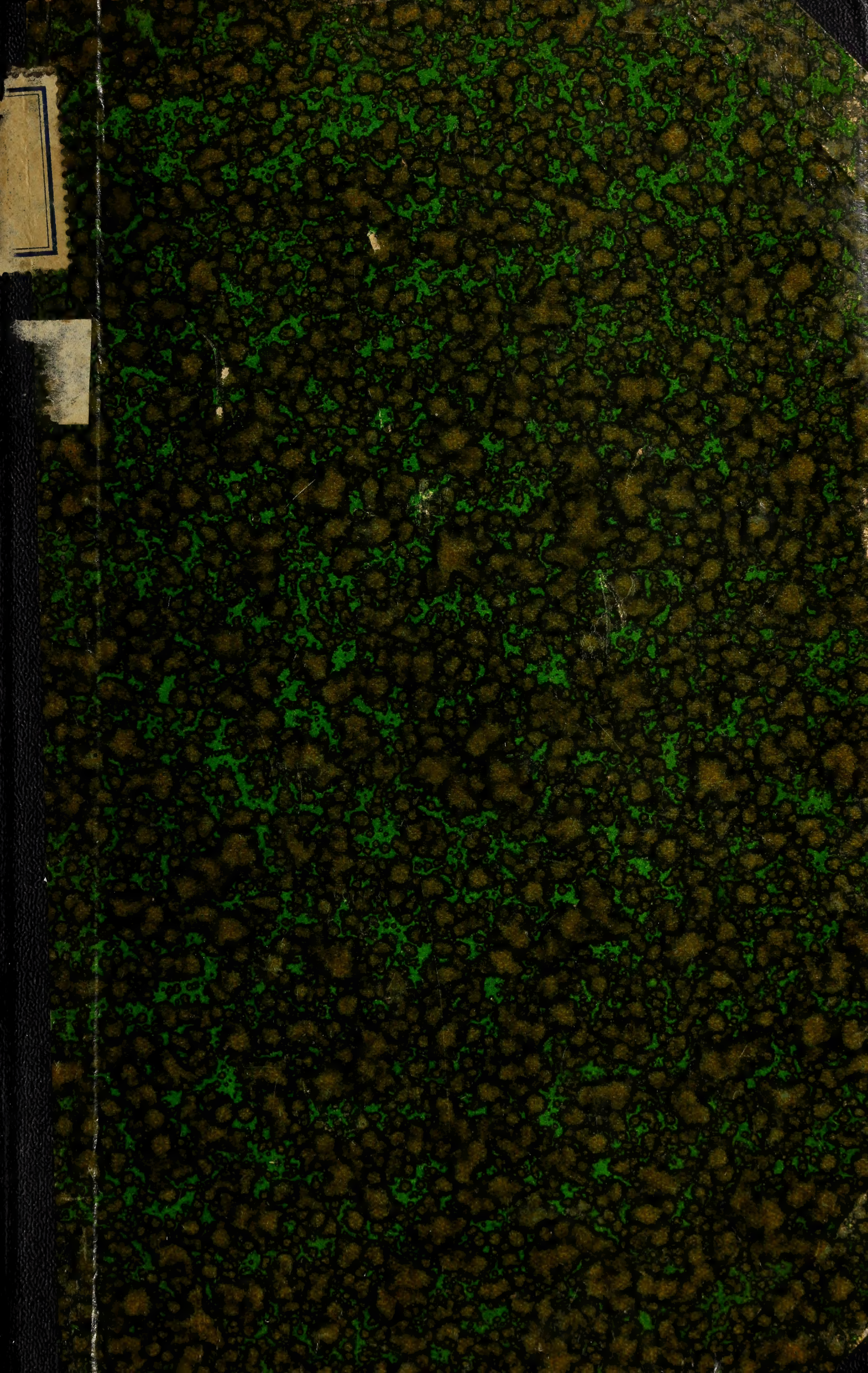
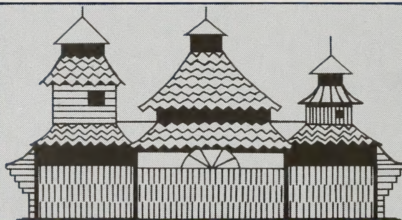

EX
LIB
RIS

PAUL R. MAGOCSI

Ѣ. 20.

ВИДАВНИЦТВО ТОВ. „ПРОСВѢТА“ СЕРІЯ
ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВЫЙ ОДДѢЛ Ч. 2.

ЛИТЕРАТУРНѢ СТРЕМЛѢНЯ

ПОДКАРПАТСЬКОѢ РУСИ

НАПИСАВ:
Др. ВОЛОДИМИР БИРЧАК

Цѣна 10 Кч.

УЖГОРОД.
Типографія Акціонерное Товариства „УНІО“
1921.

ВИДАВНИЦТВО ТОВ. „ПРОСВѢТА“ СЕРІЯ
ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВЫЙ ОДДѢЛ Ч. 2.

ЛИТЕРАТУРНѢ СТРЕМЛѢНЯ
ПОДКАРПАТСЬКОѢ РУСИ

НАПИСАВ:
Др. ВОЛОДИМИР БИРЧАК

Цѣна 10 Кч.

УЖГОРОД.
Типографія Акціонерное Товариства „УНІО“
1921.

Вступ.

Литература-письменство тоѣ краины, яка тепер официально называеться „Подкарпатска Русь“, є галузею украиньского (малоруського) письменства. В головных обрисах—чертах выступають в історіи литературы Подкарп. Руси тѣ самѣ напрямы, стремлѣня, мотивы и т. п. Але тому, що Пôдкарпатська Русь через довгѣ вѣки була одôрвана од Руси и жила иньшим житем, спостерѣгаемо нынѣ на еѣ вѣрѣ, культурѣ та литературѣ деякѣ одмѣнности.

Одною з найважнѣйших прикмет тоѣ литературы є повольный *опозненый розвой*. На широкой Украинѣ зачав Иван Котляревский вже в 1798. р. уживати в украинськом письменствѣ народноѣ мовы, в Галичинѣ уживае народну мову и реформуе правопись Маркіян Шашкевич в 1837. р. — на Буковинѣ Юрій Федькович в 1861. р. На Пôдкарпатськôй Руси по конець XIX. вѣку уживано в литературѣ не-народноѣ мовы, а щойно коротко перед свѣтовою вôйною стали уживати малоруську народну мову в литературѣ о. Юрій Жаткович, др Стрипский, Августин Волошин и иньшѣ

Якѣ були причины того опôзненя та того що литература Подкарп. Руси выробила своѣ одмѣнности?

На опôзненя в розвою та выробленя одмѣнностей в мовѣ и мотивах вплинуло много причин. Але найважнѣйнѣйшою була та, що на поли *економичнôм* та *политичнôм* були Подкарп. Русины увесь час (968—1919) зависимѣ вôд Мадярôв, Словакôв та Румунôв. На поли *култуоы* и *вѣры* були знов зависимѣ вôд Руси-Украины.

Отся подвôйна зависимôсть оставила *слѣды* на *культурѣ* та загалом житю Пôдкарпатських Русинôв. Культурнѣ и религiйнѣ вопливы Руси-Украины перехрещовалися тут из политичными и економично-господарськими Мадярщины, перехрещовалися, а часто и побивалися, однѣ стримовали и поборювали другѣ. Тому, що Русины Пôдк. Руси були грецькоѣ вѣры — не могли брати до половины 17-го вѣку удѣлу в политичном житю Угорщины. Из политичных знов причин змушовали Мадяре Русинôв принимати мадярську мову та культуру, а не допускати особливо в другой половинѣ 19 вѣку на Пôдк. Русь русько-украинськоѣ культуры з Галичины и т. д. Се перехрещованя вопливôв выкликало своѣ наслѣдки в житю религiйнôм, в письменствѣ, в житю господарскôм, побутѣ и т. д.

Виливы з Руси доходили сюды изза географичного положеня *спôзненѣ* — усе о яких сто лѣт. До вопливôв мадярськоѣ культуры, а головно вѣры (католицькоѣ та лютеранськоѣ) ставленося бôльше, або меньше ворожо. Самаж Пôдкарпатська Русь була *за мала, щобы могти самой вытворити свою культуру.* Через те выходило опôзненя в розвою. Ось из кôнцем 18. вѣку та з початком 19., коли значѣня латинськоѣ мовы вже падало скрѣзь по Европѣ — ученѣ Пôдкарпатськоѣ Руси зачали писати по латинѣ. В 60-ых и слѣдуючих роках 19. вѣку, коли по Украинѣ пролунало могуче слово Шевченка про волю и будило великий народ, коли скрѣзь по Украинѣ закладае молодѣж недѣльнѣ школы и выдае книжки в народнôй мовѣ для тых школ, коли и в Галичинѣ выступають борцѣ за народну мову (так званѣ „народовцѣ“) — тодѣ на Пôдкарпатской Руси настае мертва доба „Свѣта“, „Нового Свѣта“ „Карпата“ та иншихъ *литературных* часописей, якѣ пишуть язычiем— нѣ то русько-украинським, нѣ москальским, якѣ мертвѣ своим содержанем и якѣ тому не оставили по собѣ жадного слѣду! Де е нынѣ хоть бы оден одинокий стих, або одно одиноке оповѣдане из тых литературных новинок?!

Отсей *опôзненый розвôй* ще й нынѣ характеризуе житя, и письменство Пôдкарп. Руси.

* * *

Письменство Пôдк. Руси, яке маемо переглянути, мае на всѣм протягу часу *характер религiйный.* Отсей религiйный характер выступае и в тôм нѣбы свѣтськôм

письменствѣ, яке розвинулося в другой половинѣ 19-ого вѣку. Одною из причин того релиґийного характеру є се, що авторами були по большой части черцѣ або попы, якѣ уважали литературу средством, при помочи якого належить ширити Христову вѣру та засады тоѣ вѣры.

Язык. Найдовше из усѣх *славяньских земель* затримала свое значиня *церковнославяньска моза* на Пôдкарпатской Руси — бо майже по нынѣ. В часѣ вѣкôв переходила та церковно славяньска мова на Подк. Руси рôжнѣ змѣны. В XII—XVI. вѣках уживано тут церковнославяньскоѣ мовы так званоѣ середно-*болгарськоѣ,* або *молдавськоѣ* редакціи. В другой половинѣ XVI. вѣку та в XVII. и XVIII. переходить церковнославяньска мова на Пôдкарп. Руси в *народну.* Дѣеся се пôд впливом тых новых идей, якѣ принесла из собою реформація Лютра и тоѣ мовы, яка розвинулася в тôм часѣ на Украинѣ. З кôнцем 18-ого и з початком 19 зачинають ученѣ Пôдк. Руси уживати *латиньскоѣ* мовы, але рôвночасно з латиньскою мовою розвиваеться и далѣ народна мова з домѣшкою церковнославяньскоѣ. До „литературы вводить" ту народну мову з домѣшками церковно-славянщины Иван Кутка в „Катехизмѣ" из 1803. р., а потом Михайло Лучкай, який выдав в Будѣ 1830. р. „Grammatica Slavo-Ruthena" и „Церковныя бесѣды на всѣ недѣли рока на поученіе народное"—в Budинѣ 1831. р. Александер Духнович, „найбольшій двигатель народного образованія" уживав також мовы, з грубою домѣшкою церковнославянщины. В другой половинѣ 19-ого вѣка зачали на Пôдкарпатской Руси вживали пôд вливом политичных подѣй „русского литературного языка". Той „русскій литературный язык" уводить „Свѣт" из р. 1867. и 1868, але вже в 1869. голосить той самый „Свѣт" иншу програму. „И ту правду — пише Свѣтъ*) — ту можность найдемъ тамъ, гдѣ начало, гдѣ источникъ, гдѣ сокровище нашей литературы — найдемъ въ матери нашего нарѣчія — въ *церковномъ языкѣ,* — а то *по той* причинѣ, ибо наши нынѣшніе читатели — (читатели не „Свѣта" только, но всѣхъ литературных сочиненій нашихъ) — *всѣ безъ изъятія* и одинкаго — *воспитаны въ литературномъ смыслѣ на семъ языкѣ, какъ основаніи письменности,* и неоспоримою полагаетъ правдою, что на сей еще часъ, до колѣ укрѣпимся

*) Свѣтъ из 1869. р. ч. 32 в статѣ „Какъ имѣемъ писати?

и далѣе развіемся: найпоразумительнѣйшимъ будетъ для насъ тотъ способъ писанія, который съ изъятіемъ формъ и граматики, въ словахъ и *изреченіяхъ найближе будетъ церкви — нашему церковному языку* — то есть который способъ писанія найлучше *„совокупить простонародный языкъ съ церковнымъ — въ формахъ и граматикѣ гражданскаго языка.“*

Що саме значить „совокупить простонародный языкъ съ церковнымъ — въ формахъ и граматикѣ гражданскаго языка“ — нынѣ тяжко зрозумѣти—досить, що „русскій литературный языкъ“ збанкротовав и „Свѣтъ“ из 1869. р. став вертати до „церковного языка“. Але не до давного — правильного церковнославяньского — а „съ изъятіемъ формъ граматики“...

Отся мѣшана церковно-славяньска мова з москальскою и руською народною пануе на Пôдкарп. Руси до нынѣ. Як згадано высше: першѣ, що кинули вже раз те церковно-славяньске язычіе, а стали уживати народну мову, се о. Юрій Жаткович др Гіядор Стрипський, Августин Волошин та иньшѣ, якѣ выступають вже з початком 20 вѣку.

Причины захованя церковно-славяньского языка в литературѣ Подкарп. Руси.

Отся важна роля церковно-славянщины на Пôдк. Руси мае своѣ причины в мѣсцевых обставинах. Мы вже згадовали высше, що авторами були по большой части черцѣ и попы, письменство займалося в першой мѣрѣ ширеням религіи и пôднесеням моральности. Але кромѣ сего належить пôднести, що на довгôм протязѣ часу були Пôдкарпатськѣ Русины *позбавленѣ всякоѣ* духовоѣ культуры в рôднôй мовѣ. В урядах, в школѣ, в публичнôм житю — скрѣзь а скрѣзь лунало чужое слово! Церковь була одна-одинока институція, де голошено слово хоч не рôдне — то до рôдного подôбне. Те слово и стало дорогое и заступило рôдное. Богато архаичных форм и слôв, якѣ до нынѣ остали в горах Пôдкарпатськоѣ Руси, помагало тому зближеню до церковнославяньскоѣ мовы. (Черленое вино, было и т. под.).

Захôдными сусѣдами Пôдк. Русинôв суть Словаки. Народ маленький, та завдяки проводови свого патріотичного

духовенства культурно станув высше вôд Пôдкарп. Русинôв. За Мадярщины зводили Словаки тяжку національно-економичну боротьбу з Мадярами и не дали себе з'ѣсти. Що больше: не дали себе з'ѣсти, а ще й стали розширюватися на захôд коштом руського населеня. На заходных границях улягли Пôдк. Русины словацким вливам та приняли много словацьких слôв та форм и т. п. *Деякѣ з тых форм та деякѣ слова принимали Пôдк. Русины як своѣ, „як чисто руськѣ“*. В 1920. р. выдав в Ужгородѣ Иван Поливка „Вѣнец“ стихотвореній Александра Павлович. (чому не: Павловича?) У вступѣ ст. 8. и 9. говорить: Павлович „присвоил собѣ бесѣду словацку чисту, близку к русской мовѣ, но infinito urba (що то значить??) уже не мало — але великорусской (znaŧ, videŧ, robiŧ, delaŧ, razumeŧ, hovorŧ, mlčaŧ) Там почувствовал, что то народность“.

Поминаю филологичнѣ здôбности и знаня пана М. Поливки, в якого великорусскими формами є: „delaŧ, razumeŧ, hovorŧ, mlčaŧ“ — але сей уривок есть „ключем разумѣнія“. П. Поливка та иншѣ не наслѣдовали Словаков в *их великих дѣлах* (народна мова в литературѣ, просвѣтна та економична праця для простакôв и т. п.) — а вышуковали поодинокѣ слова словацькоѣ мовы, щобы на них оперти свою штучну — ненародну — „литературну мову“ и щобы тым безпечнѣйше могли помѣтовати своими правдивими, добрыми, всѣм зрозумѣлыми та всѣми уживаными словами и формами: дѣлати, розумѣти, говорити, мовчати . . . и т. д. Коротко: вплив высшоѣ словацькоѣ культуры та перенятѣ словацизмы пôдтримовали . . . церковно-славяньску мову и „русскій (москальський) литературный язык“ в письменствѣ — Подкарпатских Русинôв.

А ще!

Населеня Подкарпатськоѣ Руси є первѣсне-оселе перед приходом Мадярôв. Але до того первѣсного населеня прибували все новѣ *й новѣ филѣ в рôжных часах та з рôжных мѣсць Украины*. Що важнѣйшѣ були: з Мадярами в 986 р, в часах борб о галицький стôл за Володимирка, Данила, з Монголами в 1243 року, з князем Теодором Коріятовичом в половинѣ XIV вѣку и т. д. Тѣ поселенцѣ, що приходили з рôжных сторôн та в рôжных часах поселювалися вправдѣ побôч себе — але *в горах. Горы* — тяжка комуникація то що — дуже сприяли, що говоры не

вымѣшалися, а *заховалися побѣч* себе до нынѣшного дня. Деякѣ з тых говорôв повнѣ архаизмов, иньшѣ выказують прикметы говору черниговського, то знов подольского; пôвнôчно-захôднѣ просякли впливами Словаччины, пôвденнѣ впливами Мадярщины и т. д. Перехôд здушеного *о* в *і* (кôнь, вôл), тут *ще не всюди доконаный*, а выказуе всякѣ можливѣ формы переходу. На верховинѣ близько границь Галичины почуете правильне: кінь, віл, стіл, и кинь, вил, стил. В схôдной Мараморощинѣ вымовляють: кунь, вул, стул, вун, в Угочанщинѣ и Бережанщинѣ: кинь, вил, стил и т. д. Побôч тых форм почуете ще й посереднѣ: коунь и т. д.

Отсю рôжнороднôсть говорôв й выкористовали все вороги народного письменства зрозумѣлого *для всѣх* и казали: Як жеж тут по народному писати? Кинь? Кунь? Кінь? Кинь? Прецѣнь формы: кінь, віл, стіл — се по польски*). И вышуковаю компромисовѣ формы — церковнославяньскѣ, або „литературнѣ-русскѣ“ конь, волъ, столъ . . .

Подѣл исторіи литературы.

Исторію русько-украиньскоѣ литературы дѣлимо на три добы. Перша вôд початков розвою (XI. вѣку) по 16 вѣк. Ся доба розвиваеться пôд впливом Сходу — Византіи, Творы сеѣ добы мають характер религійный та писанѣ староруською мовою з бôльшою, або меньшою домѣшкою церковно славянщины. Меньше-бôльше вôд 16 вѣку що до впливôв наступае змѣна. В 1453. р. заняли Турки жерело культуры и освѣты на сходѣ Царгород, за Царгородом попадае пôд турецьку власть Сербія и Болгарія, якѣ посередничили межи Византіею и Русью та з яких не мало творôв перейшло на Русь. За те пôдносятся центры-осередки культуры на Заходѣ. Религійный рух выкликаный Лютром та його сторониками, закладаня университетôв в важнѣйших мѣстах Захôдноѣ Европы, вынайденя друкарскоѣ штуки, гу-

* Ще нынѣ вѣрить много Карпаторосов, що формы: кінь, віл, стіл—се польскѣ.... Так говорили менѣ учителѣ на учительско-господарскôм курсѣ в Мукачевѣ. Дивным дивом дивовалися и не вѣрили, що по руськи е правильно: кінь, віл и т. д., а як раз по польськи: конь, а в мазурських діялектах: кунь, вул, стул. Се наводжу для примѣру, яких „наукових“ аргументов уживають ще нынѣ вороги малоруськоѣ (украинськоѣ) мовы. Кінь е по польски — а mlčat — по русски... —

манизм та иншѣ причины вплинули, що культура на Заходѣ стала высше як на Сходѣ. Политичнѣ причины вплинули знов на те, що Русь-Украина достаеся в политичну зависимôсть вôд Польщи, через яку переходять на Русь-Украину впливы Заходу.

Отся *друга* доба тревае меньше-бôльше вôд 16. вѣку до 1798. р., коли то появилася Енеѣда Ивана Котляревского — перший русько-украинський твôр написаный народною мовою. В сѣй другой добѣ (XVI. вѣк—1798 р.) розвиваеся наша литература пôд впливом заходу. Реформація Лютра впливае на введеня в творах для народа — народноѣ мовы; заведеня печатноѣ (друкарськоѣ) штуки впливае на розширеня книжок, гуманизм вводить до письменства свѣтськѣ мотивы и т. д.

Вôд 1798. р. настае *третя* доба: народноѣ мовы, яка тривае до нынѣ.

Руське письменство на територіи Пôдк. Руси розвивалося под тыми самыми впливами, значить до 16. вѣка *пôд впливом сходу, вôд 16. вѣку пôд впливом заходу.*

Перша доба — пôд впливом сходу — тривала на Подк. Руси по XVI. вѣк. Розграничным роком можемо узяти 1588 рôк, то є рôк, коли написано *Скотарське Евангеліє.* Се доба впливôв сходу, творы написанѣ на територіи Подк. Руси з сеѣ добы сє церковнѣ книги, писанѣ церковно-славяньскою мовою, якоѣ уживано тодѣ на цѣлôй Руси.

Друга доба — впливôв заходу и религiйных борьб. Пôд влив заходу дôстаеся Пôдк. Русь по уніи, яку принято в Ужгородѣ в 1649. роцѣ. В сѣй добѣ пôд впливом реформаціи Лютра появляються на Подк. Руси творы писанѣ народною мовою з домѣшкою церковно-слав. Мотивы в бôльшости религiйнѣ, хоч побôч религiйных творôв появляються и свѣтськѣ. Але на Подк. Руси не пôшов дальший розвôй народноѣ мовы тою дорогою, що на Руси-Украинѣ. Из религiйных творôв писаных народною мовою не розвинулося свѣтське народне письменство, а сей розвôй пôшов крутою дорогою. В другой половинѣ 18. вѣку пôд впливом латиньских шкôл в Тернавѣ (Nagyszombat) и Ягрѣ стае ширитися латиньска мова в научных творах. З початком XIX вѣку выступае народна мова з домѣшкою церковнославяньскоѣ в творах Кутки, Лучкая, Духновича. — По 1867. р. знов бере перевагу стремлѣня до москальскоѣ та

церковно-славяньскоѣ—загалом ненароднoѣ. Щойно з початком XX. вѣку доходять Подк. Русины (Ю. Жаткович, д-р Г. Стрипський, Волошин та иньшѣ) до народноѣ мовы. Так пшов розвôй народноѣ мовы в письменствѣ на Подк. Руси довшими та крутѣйшими дорогами.

Як довго тревае та друга доба на Подк. Руси — тяжко точно означити. Мож взяти початок XIX. вѣку, коли выступае М. Лучкай, — який в своѣй граматицѣ з 1830. р. заводить рôжницѣ межи церковно-славяньскою и руською мовою та який подае в высше згаданôй граматицѣ взôрцѣ народных пѣсень, загадок та приповѣдок. Але сам Лучкай не стоить за чистою народною мовою, до того на Лучкаю не кôнчиться еволюція, она тревае цѣлый XIX в., так що конець другоѣ добы мож бы поставити аж на конець XIX в., и третю добу зачати вôд початку XX вѣку

Помимо сего для лѣпшого перегляду скôнчимо другу добу з початком XIX вѣку, а XIX вѣк возьмемо осôбно, *як перехôд з другоѣ до третоѣ народноѣ добы.*

Третя доба зачинается з початком XX вѣку.

Осередки письменства и культуры загалом.

Як на цѣлôй Руси та загалом в Европѣ були в давнинѣ осередками письменства та культуры монастырѣ, так само й на Пôдкарпатськôй Руси першими осередками письменства й культуры загалом були монастырѣ.

Найдавнѣйшими монастырями були тут монастырь в *Мукачевѣ* и в *Грушевѣ.*

Заложеня монастыря на Чернечôй горѣ коло Мукачева звязуеться звычайно з именем князя Теодора Коріятовича. Сей князь прийшов з Подоля и достав вôд угорського короля, Людвика Вел „династію Мукачевську". *Мало се бути в 1339 р., в дѣйсности было пôзнѣйше* *). Мукачевська лѣтопись розказуе, що князь Коріятович „положи нынѣ сущаго города Мукачевського". Раз ôшов князь на ловы на Чернечу гору. Тут напав на князя „змій велій — драконт". При божôй помочи убив князь змія и на памятку сеѣ побѣды збудовав храм „и уведе в онь иноков в лѣто 1360. дня 8. марта" *Але и ся дата не певна.*

*) Vide М. Грушевський: Історія України-Руси т. IV., ст. 90—94.

Мусимо припустити, що монастырь на Чернечôй горѣ стояв вже на довгô перед приходом князя Коріятовича. Мукачево лежить на важнôм пути з пôвночи на полудне, яким переходили рôжнѣ племена Сам город мусѣв стояти вже на довго перед приходом Мадярôв. Правда Мадяре выводять, що назва городу пôшла вôд слова „munka“—труд, назвати мали его так вôд того, що з великим трудом приходилося вывозити й выносити матеріял на гору, де став потôм замок. Колибы вже й поправдѣ назва „Мункач“ пôшла вôд слова „munka“ — труд, то Мадяре забувають, що слово „munka“ й не е мадярське, а се церковнославяньське „МѪКА“, яке вымовляли як „монка“, нынѣ руське „мýка“. Бôльше як певно, що так як Ужгород вже був звѣсный давным Римлянам пôд назвою „Castrum Ung“, так мусѣв бути звѣсный и Мукачев при важнôм пути вандрôвки народôв. В тôм давнôм городѣ, або коло него, мусѣв вже вôд давных часôв истнувати й монастырь. З пôзднѣйших часôв знаемо, що король Андрій I (1046–1061), зять славного києвського князя Ярослава Мудрого (1019–1054), спровадив був руських черцѣв-мохахôв и заложив монастырь коло Мукачева Той монастырь був там до 1221. р., коли монахи вымерли.

Досить, що монастырь коло Мукачева став першим осередком культуры, вѣры й письменства.

Перед 1491. роком не мали подкарпатськѣ Русины свого епископа, а були зависимѣ вôд руського епископа в Перемышлѣ. Першим мукачôвським епископом був Иван, якого назначив король Угорщины Володислав II в 1491. р.

Значѣня Мукачевського монастыря, як центра культуры упадае з роком 1772, коли мукачевськѣ епископы переносяться до Ужгороду.

Другим важным осередком в давнинѣ був монастырь в Грушовѣ (Körtvélyes). Початки сего монастыря гинуть в давнинѣ як и початки монастыря в Мукачевѣ „Хто й коли оснував сей монастырь—не можна знати. Та що він уже був підчас першого нападу Татар на Угорщину і то вже здавна, знаемо відси: монахи его по відході Татар (1243) жаловалися королеви Бели IV. (1215—1270), що при нападі пропали всі іх документы і грамоты“ — пише про початок сего монастыря о. Юрій Жаткович *). Згадуеться его в ак-

*) Юрій Жаткович: Нарис історіі Грушівського монастиря на Угорській Руси. — Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському. Львів. 1906. Ст. 155—157

тах и пôд 1391. роком. В 1391. роцѣ 14 августа константинопольский патріярх надае тому монастыреви рôжнѣ привилеѣ. Настоятель Грушôвського монастыря став протоархимандритом — мав не тôльки епископську власть над пôдчиненым ему духовенством и народом, а также епископськѣ доходы вôд них. З того выйшов спôр межи грушôвським протоархимандритом и мукачôвським епископом, досить, що в 1556. роцѣ мукачевський епископ Илярій править своими вѣрными з грушôвського монастыря. Коло 1606. року став грушôвський монастырь столицею молдавських (румунських) епископôв.

Як невѣдомый початок того монастыря—так не вѣдомый и его конець. Однѣ подають *), що в 1690 р. „монастырь сей был разрушен протестантами, которые иконы посѣкли сѣкирами, евангеліе проболи штыком, а колоколы (дзвоны) и чаши в землю закопалися“, — Юрій Жаткович подае знов в працѣ, яку мы высше згадали, що вже в 1668 р. даровав семигородський князь Михайло Апафи добра грушôвського монастыря капелянови Стефанови Фрашерови из Густа и догадуеся, що монастырь сей знищив Юрій II Раковцій в 1657 р., як вертався из свого польского походу. Досить, що в другôй половинѣ XVII. вѣку грушôвский монастырь перестав истновати.

З грушôвським монастырем звязана історія печатаня книг на Пôдкарпатскôй Руси.

З концем XV столѣтя заложив нѣмець *Швайпольд Фіоль* друкарню в Краковѣ и тут выдав в 1491. роцѣ церковно-славяньскѣ книги кирилицею („Апостол“ та иншѣ). Швайпольда Фіоля посуджено о прихильнôсть до православія и вôзвано на суд перед краковського епископа. Швайпольд утѣк з Кракова на Угорщину, поселився в монастыри в Грушовѣ, де заложив друкарню, так що вже *з початком* XVI. вѣку стали появлятися на територіи Пôдкарпатської Руси печатанѣ книжки.

Сей факт ще тым знаменный, що першѣ друкованѣ книжки появляються на Руси пôзнѣйше о кôлькадесять лѣт—щойно в другôй серединѣ XVI. вѣку в Заблудовѣ в мастках вельможи Григорія Хоткевича, де в 1560. р. печатають книги Иван Федоров и Юрій Мстиславець. Так отже Пôдкарпатськѣ Русины мали зо всѣх Русинôв-Украинцѣв

*) Е. Ф. Монастырь Грушевській в: „Мѣсяцослов на 1896 год“.

найперше печатню. Печатню в Грушовѣ була загалом перша печатня на всѣй руськôй територіи.

З кôнцем XVIII. вѣку стае осередком культурного руського житя *Ужгород*, куды в 1772 переноситься з Мукачева осѣдок епископа.

Письменство I. добы — до 1588 р.

Мукачовский та Грушовский монастырь були першими осередками религіи, культуры и письменства Пôдкарпатськоѣ Руси.

До нас дойшло з тоѣ добы мало творôв, якѣ можна бы зачислити до письменства.

Заховалися за те богослужебнѣ книги, нынѣ цѣкавѣ своею мовою. Важнѣйшѣ *богослужебнѣ* е отсѣ:

1) Дрôбнѣ уривки *Минеи та Евангелія*, писанѣ на пергаментѣ з XII—XIII вѣка.*)

2) *Мукачôвська Псалтырь* з початку XV. в. На неѣ звернув увагу Иван Соколов**) (Соколов займаеться мовою сего твору, выказуе прикметы румунськоѣ школы, а також звертае увагу на те, що автор часто уникае укôнченя слôв на *іе*, а радо уживае народных форм. Так уживае: *хвала* (зам. хваленіе), *тварь* (твореніе) царство (царствіе). В книжцѣ видно також галицькый вплив (далбим оубо, възложиль, бим и т. д). Псалтырь знаходиться нынѣ в библіотецѣ Василіян в Мукачовѣ.

Твором, який мож зачислити до письменства, е:

3. *Мукачôвска лѣтопись з XV. вѣку.*

Лѣтопись — точнѣйше: Лѣтописнѣ уривки зачато писати в 1458 р., але подаються в них подѣѣ вôд 1339, коли мав прийти князь Т. Коріятович до Мукачева. Лѣтопись описуе, як князь збудовав замок, побив на чернечôй горѣ великого змія и на мѣсци победы над зміем выставив церков та монастырь. „Отъ временъ зданія обители невидимѡ, кои бывали начальницы, зане гоненія велія бываху татарскія, турецкія, мѣста таковыя иноческа разоряху, востанія еретиковъ на церковь святую и люди Божія, ѡвыхъ паляху, каменемь побиша, въ огнь, воду потопиша, *въ толикое за-*

*) Д-р О. Колесса: Причинки до історіі угорськоі-руськоі мови й літератури. Записки наук. тов. ім Шевченка у Львові т. 35-36.

**) Мукачевская псалтырь XV. вѣка (Сборник учеников Ламанска о Типогр. Имп. Акад. Наук 1883.)

пустѣніе мѣстѡ сіе прійде, чтѡ ни писаніе жадно ѡбрѣтеся, нѡ преданіе людское все научаще до лѣта 1458.)

Автором лѣтописи був без сумнѣву чернець мукачôвського монастыря. Як сам подае, про подѣѣ перед 1458 р. писав на основѣ одного передания. Лѣтопись мае як и всѣ руськѣ лѣтописи того часу наскрôзь: *религійный* характер.

Отсе майже всѣ творы до 16 вѣку. Безперечно, що не всѣ творы того часу дойшли до нас, а частина погубилася на довгôм протязѣ часу. Але тѣ, що дôйшли, достаточно илюструють той час: *поза домаганя церкви, богуслужебнѣ книги — письменство Подк. Руси до 16 вѣку не выйшло.* Кромѣ богослужебных книг були певно поширенѣ и апокрифи, то е оповѣданя про святых, Христа, Богородицю и т. д., яких церков не признавала за правдивѣ. На истнованя апокрифôв наводив бы опис бою князя Коріятовича зо змѣем в мукачевскôй лѣтописи, який безперечно взято з якогось апокрифа и причѣплено до князя Коріятовича.

II. Доба (1588—1800). Загальный огляд.

1. Реформація Лютра.

Религійнѣ боротьбы не поминули й Пôдкарпатську Русь. Згадаемо найважнѣйшѣ факты. В 1523 на будимськôм соймѣ рѣшено карати смертию на огни тых, що приймуть науку Лютра. Тому молодѣж, яка вертала зо шкôл в Витенбергіи, посслювалася в *Земплинськôй* и *Шаришськôй* землѣ и тут ширила нову науку. Католицьким священикам вôдбирано десятины и иншѣ доходы. Священики стали принимати науку Лютра и т. д. Посланія короля Людвика II. до столицѣ шаришськоѣ з 1525. були безуспѣшнѣ **). Протестантизм ширився в Земплинѣ и в Шариши—а вôдси перейшов и до Галичины. И Франко подае в своѣй студіи про карпаторуське письменство***).

„На Карпаторуській територіі в XVII — XVIII в. не було руських значнійших шкіл, ані просвітных центрів, отже не було

*) Vide: Евменій Сабов: Христоматія церк.-слов. и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ. Унгваръ 1893 ст. 184.

**) Андрей Балудянский: Церковная исторія в Віеннѣ 1851. Выдання трете. Ст. 380. і 381.

***) Д-р Іван Франко: Карпаторуське письменство XVII—XVIII в. Львів. 1900, ст. 4.

для кого писати по вченому, по церковному. За те тут, особливо в західній части сеі териториі, в Перемищині, Сяніччині, Сандеччині і на Спішу, чи то через сусідство до Мазурів і Словаків, чи через які невідомі нам впливи пр. протестантизму, вчасно виростае потреба проповідництва, навчаня народа *народньою мовою*".

Протестантизм ширився також в Семигородѣ межи Сасами. Сасы були купцями, ѣздили часто в Нѣмеччину и вôдси скоро перейшла наука Лютра в Семигород. Из Семигороду старалися прихильники новоѣ вѣры перенести еѣ и межи Русинôв в Марамороощинѣ, як про се свѣдчить знайдене професором Петровым в селѣ Няговѣ рукописне толковое евангеліе, яке е повне слѣдôв протестантизму *).

Пôднести належить також то, що коли Пôдкарпатськѣ Русины подѣлилися на православных и уніятôв, то семигородськѣ князѣ, якѣ були протестантами (Бетлен та иньшѣ) попирали православных проти уніятôв, але помимо того всего наука Лютра, Кальвина и иньших протестантôв не принялася на Пôдк. Руси. За те она дала Пôдкарпатським Русинам *народну мову* в письменствѣ. Ся народна мова прийшла також з Галичины та загалом Руси-Украины, де пôд вплывом протестантизму також увôйшла народна мова до литературных творôв.

2. Унія и православіе.

Важнѣйша як агитація протестантôв була религійна боротьба православных з уніятами, яка велася на цѣлой Руси вôд кôнця 16 в., через цѣлый 17 вѣк, а яка не поминула й Пôдкарпатськоѣ Руси. Правда: религійна боротьба не выкликала на Пôдк. Руси широкого полемичного письменства як на Руси, але помимо того ведено ту боротьбу не меньше горячо.

Перший раз вынринула думка заведеня уніи *на Пôдкарп. Руси в 1596. роцѣ*, коли на з'ѣздѣ в Берестю Литовськôм з'явився мукачевський епископ, чи там его делегат (подае Балудянський). Але уніи официяльно тодѣ не приняла Пôдк. Русь. Вôд початка XVI. вѣку старалися Мадяры-католики заводити серед Пôдк. Русинôв унію, але народ крѣпко держався православноѣ вѣры й не хотѣв нѣчо чути про унію. Коли коло 1620 року мадярський магнат Гомонай почав ширити унію в своих маетках, де було до 70 парафій и коли духовенство пôд пати-

*) Д-р. Гіядор Стрипський: З старшоі письменности Угорськоі Руси. (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. Т. 117. і 118., ст. 179.

ском пана вже було пристало на унію и закликало до себе з Перемышля уніятського епископа Крупецького — народ повстав и трохи не вбив Крупецького. Але помимо таких фактов католицьке духовенство и магнаты не переставали ширити унію, обѣцюючи православному духовенству, що коли оно прийме унію, буде зрôвнане з латинським в правах (то е: дôстане право брати активный удѣл в политичнôм житю та буде увольнене вôд панщизнянных робот).

В 1646. роцѣ зôбралася часть руського духовенства в Ужгородѣ и приняла унію. Але помимо сего справа уніи не була скôнчена: унію приняла головно захôдна часть Пôдк. Руси — схôдна, а то Мукачевщина й Мараморощина остали однаково при православю, пôдтримуванѣ семигородськими князями. Тут згадаю епизодично факт, який зайшов тодѣ в Мукачевѣ. Мукачевський епископ Василь Тарасович був також в Ужгородѣ и приняв унію, се розгнѣвало протестантов и Раковція I., який казав арештовати мукачѣвського епископа. Епископа зловлено в часѣ богослуженя, вôдтягнено вôд олтаря и в ризах волочено через город до вязницѣ. Аж коли епископ зложив свою гôднôсть, его выпущено на волю.

Унія в Ужгородѣ подѣлила Русинôв на два таборы. Уніятський епископ назывався мукачевським—але в Мукачевѣ не все мôг безпечно сидѣти, бо мукачевський монастырь був в руках православных. Уніятський епископ був в перших роках по заключеню уніи без сталого мѣсця осѣдку. Православный пересиджовав в Мараморощинѣ, але також без сталого мѣсця осѣдку...

Для нас важна борба межи уніятами и православными—о скôлько она вôдбилася в письменствѣ. Пригляньмося, якими культурными засобами була узброена одна й друга сторона?

В першôй хвилѣ по заключеню уніи сторонники православя стояли высше силою инерціи. Они мали за собою коли вже не весь народ, то велику его бôльшôсть, мали за собою и традицію, помôч ердельских князѣв и що еще: на територіи православія остала й друкарня в Грушовѣ, доки не знищено монастыря.

Але православне духовенство не було в силѣ выкористати (выхосновати) своеѣ силы: оно було за мало образоване. Правда: ще перед заключенем уніѣ в Ужгородѣ були змаганя завести высшѣ школы в Пôдк. Руси. Се видимо з письма ердельского князя Бетлена до мукачôвського епископа Ивана Григоровича (1627—1633). В сѣм письмѣ позволяе высше згаданый князь епископови „посѣтити церкви, школы, семинаріи, щобы мôг

основати новѣ, в них держати учителѣв славяньского, руського, грецького, латинського и еврейського языка. Подôбный дозвôл достае в 1655-ôм роцѣ епископ Петро Партеній од графа Другета для основаня школы в Ужгородѣ“ *).

Але до заведеня тых высших шкôл, якѣ мали бути заложенѣ на взôр руських шкôл у Львовѣ та в Киѣвѣ—мабуть не прийшло, бодай про тѣ школы—поза письмом князя Бетлена—не знаходимо нѣгде споминôв, анѣ не знаемо нѣ учителѣв тых на тѣ часы высоких шкôл, нѣ ученикôв, що выйшлибы из тых шкôл. На плянах вѣдав и скончилося. Православнѣ так и остали без важнѣйших шкôл и чим далѣ выказовали чим раз низший уровень освѣты, який пробиваеться в тодѣшных их творах.

Сей низкий уровень освѣты та якась закостенѣлость, одчужнôсть од нового свѣта та новых идей так и характеризуе той подкарпатський православный рух. Для примѣру належить навести, що православнѣ мали з початком религійноѣ боротьбы —як згадано высше—на своѣй територіи друкарню в Грушовѣ. Якѣж творы они выдали? Православна Русь загрожена ширенем уніи змоглася выдруковати всего двѣ чисто литургичнѣ книжки: „Пентекостаріон“ та „Молитвослов“. Е. Сабов доносить за Кралицьким, що выдано ще й „Букварь“, але д-р Г. Стрипський **) заперечуе истнованя такоѣ книжки.

Уніяты в часѣ принятя уніи становили меньшôсть — але сто лѣт познѣйше заволодѣли цѣлою Пôлкарпатською Русею. Як се сталося?

Не всѣ пôдкарпатськѣ Русины приняли унію, проти уніи була Верховина, Мукачѣвщина й Мараморощина. Латиньске духовенство в наслѣдок сего не довѣряло вже й тым Русинам, якѣ по щирости приняли унію. Тому в 1689 роцѣ пôдчинено мукачевського уніятського епископа пôд властъ латиньского епископа Ягерського, а руське духовенство пôд вплыв латиньского духовенства. Се выкликало незадоволеня, ворожнечу, непорозумѣня та неохоту до уніи. Православне духовенство було независиме од нѣкого, уніятське зависиме. Се ослаблювало в першѣ хвилѣ унію, але як побачимо далѣ та зависимость дала уніятам перевагу.

На ту перевагу зложилися:

а) односины политичнѣ,

б) в наслѣдок зависимости од латиньских епископôв дôста-

---

*) Е. Сабов: Христоматія. Унгвар. 1893, ст. 185.

**) Д-р Г. Стрипський: З старшоі письменности Угорськоі Руси. Записки Наук. Товар. імени Шевченка. Т. CXVII і CXVIII., ст. 182 и 194.

ли уніяты ученых епископôв и школы и *зблизилися до латиньскоѣ культуры.*

Политичнѣ односины. Мукачевський монастырь ще якийсь час по заключеню унiи остав в руках православных, молдавськѣ православнѣ воеводы опѣковалися ним, як про се свѣдчить напись, яку умѣщено в церквѣ монастыря на Чернечôй горѣ коло Мукачева:

Өедор Коріятович князем был,
За отпущеніе грѣхов монастырь зробил,
Дравяна церковь от вѣку зостала,
А теразнѣйшого року 1661 каменная стала
Презъ Константина воеводу молдавського
З Неделею на имя госпожею его.
Владыкою на той час Іоанникій зоставал,
Зо Мстичова о том ся пильно старал.

Але по 1680 роцѣ ставала Австрія твердою ногою у схôднôй Угорщинѣ. За допомогою Австріи стала поширюватися унія. В Марамороцинѣ держалися ще православнѣ владыки аж до 1735 року, хоч ще й пôзнѣйше высвячовалися мараморошськѣ священики у православных молдавських владык. В 1760 р. прокинувся в народѣ рух проти унiи в Мараморощинѣ. Австрійський уряд звернув увагу на сей рух и дошуковався его причин. Представники мѣсцевоѣ администраціи вказали як на причину сего руху: *тяжке матеріяльне положеня низшого духовенства и его неосвѣченость.* Тодѣ австрійське правительство занялося поправою матеріяльного положеня духовенства, стало дбати, щобы були школы й духовнѣ семинарѣ для образованя духовенства, а в кôнци увôльнило мукачевську епархію изпôд зверхноѣ власти католицького епископа (конець XVIII вѣка).

3. **Низшѣ школы.**

Про дозвôл князя Бетлена епископови И. Григоровичеви (1627—1633) мы згадовали, але нѣ тых шкôл, нѣ шкôл за графа Другета в 1655. р. вѣдав не заложено.

Од 1681. р. була елементарна школа в Мукачевѣ, в якôй учено правдоподôбно тôлько читаня церковных книг та церковноѣ одправы. Для науки читаня выдав епископ Йосиф де-Камелис в 1699. р. в Тернавѣ *„Букварь языка словеньска“.* Для „высшого образованя“ выдав сей епископ рок перед тым (1698 р.) *„Катехизис для науки Оугроруским людемъ“.*

Высше образованя побирали руськѣ питомцѣ в латиньскôй теольогіи в Тернавѣ (Nagyszombat) и Ягерѣ. За часôв де-Каме-

лиса утворив Якôв Яни фундацію при тернавськôм университетѣ для Русинôв мукачевськоѣ епархіи. Питомцѣ, якѣ скôнчили теольогію в Тернавѣ, були потôм першими учителями духовного семинара в Мукачевѣ (1744—1778), потôм в Ужгородѣ и були першими настоятелями й епископами на Пôдк. Руси—як Андрей Бачинський й иньшѣ.

Не мало трудився на полѣ школьництва епископ Мануил Ольшавський (1743—1767). Елементарну школу в Мукачевѣ перетворив вôн в перший семинар Пôдк. Руси. Було се в 1744 р.

Ся школа складалася з двох оддѣлôв. На першôм учено науки читаня, писаня и численя, учив мѣсцевый пôп и дяк. Не треба думати, що на сей оддѣл ходили самѣ малѣ хлопцѣ — з початку були межи учениками „дорослі люде, особи — неуки, що вже давно попували й дякували по селах“, як каже в высше згаданôй працѣ д-р Г. Стрипський.

По скôнченю першого оддѣлу переходили ученики на другий, богословський, де учив сам Ольшавський. На сѣм другôм высшôм оддѣлѣ учено: катехизм з книжки, яку выдав в 1698. Де-Камелис, моральну з книжки *Георгія Бизантія* (1716—1733) *„Краткое припадков моральных или нравных Собраніе* (в Тернавѣ 1727 р.), обрядôв и т. п. Що не було книжок до иньших наук кромѣ катехизму и книжки до науки моральной, то Ольшавський диктовав иньшѣ вѣдомости из своих нотаток. Выкладовою мовою обох шкôл *була мова руська.*

В перших початках учив в высшой школѣ сам Ольшавський, познѣйше стали учителями высвяченѣ попы, якѣ покончили теольогію в Тернавѣ, або Ягерѣ.

Выклады в Тернавѣ и Ягерѣ одбувалися по латинѣ. Знаня латиньскоѣ мовы ставало конечне Русинам, якѣ хотѣли кôнчити высшѣ школы та вступати до урядôв. Для поверховного зазнакомленя з латиньскою мовою выдае *Ольшавський в 1746. р. в Кольожварѣ: „Elementa puerilis institucionis in lingua latina — Начало писмен дѣтем к наставленію на латинськом языкѣ“*, в якôй поданѣ початки латиньского читаня, а далѣ молитвы и числа. Книжка писана по латинѣ. Пôд кожлым латиньским словом вôдповѣдне руське.

4. Высша освѣта.

Высшу освѣту побирали Пôдкарп. Русины в XVIII. вѣцѣ в латинських семинарах в Тернавѣ й Ягерѣ. По розрухах в Мараморощинѣ (1760-ѣ роки) интересуєтся Австрія станом освѣты

руського духовенства. Спостерѣгае, що те духовенство мало образоване й стае дбати, щобы пôднести освѣту. В часах Маріи Тересы перенесено в 1778. р. духовну семинарію з Мукачева до Ужгорода, в Вѣдни засновано знов в 1774. р. генеральну греко-католицьку семинарію при церквѣ св. Варвары, так зване „Barbareum" для высшоѣ освѣты питомцѣв-Русинôв з Галичины и Пôдкарпатськоѣ Руси. Питомцѣ в Вѣдни не тôлько слухали найкраших столичных професорôв, але загалом мали змогу брати живу участь в культурнôм житю столицѣ, знакомитися з рôжными славяньскими й неславяньскими націями, студіювати их историю й письменство, а те вплывало на розширеня их власного свѣтогляду. Так само установлено мѣсця для руських питомцѣв в Будинѣ.

В тôм самôм часѣ и увôльнено мукачевського епископа изпôд власти латиньского. Першим независимым епископом став *Андрей Бачинський* (1772—1809), який перенѣсся з Мукачева в Ужгород, де заложив епархіяльну библіотеку. Вже за часôв Бачинського числила библіотека 9000 томôв.

Письменство II. добы.

Характер письменства сеѣ добы також религійный. Перше мѣсце займають учительнѣ евангелія, религійнѣ та свѣтськѣ стихи, лѣтописи, повѣсти й апокрифи, полемичнѣ творы, а в кôнци вже высше згаданѣ пôдручники для шкôл та образованя духовенства.

Учительнѣ евангелія.

Як згадано высше Пôдкарпатськѣ Русины не приняли протестантськоѣ вѣри — але приняли ту высоку идею, яку ширили протестанты, а именно: що святе письмо, проповѣди, молитвы и т. д. повиннѣ бути *зрозумѣлѣ для всѣх.* Пôд впливом отже протестантизму зачали вже в половинѣ 16-ого вѣку появлятися у Пôдкарпатських Русинов творы в *майже чистôй народнôй мовѣ.*

Перше мѣсце межи тыми займають *Толковѣ або Учительнѣ евангелія.* Се були книги, в яких мѣстилися выясненя евангельських текстôв на кожду недѣлю и свято. По прочитаню тексту евангелія в недѣлю або свято вôдчитовав священник и выясненя, розтолкованя того тексту и науку, яка выпливала. Першое такое руськое „*Евангеліе толковане*" выпечатано в *Вильнѣ* в 1595 р. В 1619. появилося знов „*Евангеліе Учительное т. е. Поученія*

на дни воскресные и празники всего года“, яке написав Кирило Транквилiон Ставровецький. Як потрѣбнѣ були тѣ книги та як скоро они розбйилися, свѣдчить се, що тѣ евангелiя потôм переписувано сотки разôв.

Такѣ учительнѣ евангелiя були и на Подк. Руси дуже розширенѣ. До тепер вôднайдено таких евангелiй до десять.

Найдавнѣйше вôднайдене толковое евангелiе Пôдкарпатськоѣ Руси се *Скотарськое евангелiе* из 1588 р. Оден уривок из того евангелiя друкуе Е. Сабов в своѣй Христоматiи (ст. 2).

„Слышали есте наймилшiй й христiане читаня святой евангелiй, прислоухайтежеся выкладоу духовнаго; того дѣля Господь нашь Iсус Христос, который вѣдает тайности сердець наших и оучит нас и боронит сеѧ притчеѫ душевноѫ и телесноѫ. Мытарь душа, а фарисей тѣло и т. д.

Рукопись отсего учительного евангелiя — *пропав „на руках людей i то ще тямущих!*“*)

Иньшѣ учительнѣ евангелiя суть:

Учительное евангелiе из Данилова (Sófalva в Мараморощинѣ) из XVII. в. В тôм учительнôм евангелiю суть науки на недѣлѣ и свята переплѣтанѣ многими апокрифами. (Переглядъ содержаня и опис подае Др. Иван Франко в книжцѣ: Карпаторуське письменство ст. 27—37 **).

Сборник Теслевцьового попа Стефана из XVII. в. Вôднайшов его Д-р Иван Франко***). Автор отсего збôрника був образованый на тодѣшных руських та польських религiйных творах и любовався в довших та коротших оповѣданях, якѣ вплѣтав в свои проповѣди. Оповѣданя до проповѣдей брав автор з деяких польских книжок, або з руських як „Перло Многоцѣнное“, збôрник чудес св. Николая выданый в Киѣвѣ, повѣсть про Варлаама и Йосафа, рѣжнѣ апокрифи, народнѣ оповѣданя и т. п.

От зараз в першôй проповѣди оповѣдае про три чуда св. Михаила в Киѣвѣ. Другое чудо ось таке:

---

*) Бiленький: Угроруськi лiтописнi записки“ в Записках Наук. тов. i. Шевченка ч. 104 ст. 73.

**) Тексты апокрифôв зо сего уч. евангелiя и слѣдуючих поданѣ: д-р Iван Франко: Памятки Украiнсько-руськоi мови i литератури т. I (Львiв, 1896).—Апокрiфи старозавiтнi, т. II. (Львiв. 1899). Апокр. новозавiтнi (апокр. евангелiя), т. III. (Львiв. 1902). Апокр. дiяня апостолiв), т. IV. (Львiв. 1906). Апокр. есхатольогiч.), т. VI. (Львiв. 1910). Лєгенди про святих (часть перша).

***) Д-р Iван Франко: Карпаторуське письменство—у Львовi 1900 ст. 44—55.

„Въ томже Богоспасающомъ городѣ Киѣвѣ хотѣла Москва добывати и рабовати Печарскій монастырь Оуспенія пресвятой Богородици. Першїй раз коли пришли, то слѣпли, другїй раз так же, третїй раз коли их Бог простив ѡ слѣпоты, ѡни ся не покаяли и пришли рабовати той монастырь Матки Божеи. И коли пришли против столпа Володимирова, там святый Михаил явне ся им на ѡчи показавъ на кони оу золотой брончаной сорочцѣ, оу панцири... самых воиновъ не разивъ... конем их, мечем своимъ ноги им поподтинавъ. Тое оувидѣвши Москва перестали своего дѣла...“

Одным из найгарнѣйших оповѣдань попа Стефана е оповѣданя, яке называеся: „Чудо преславное святого великаго мученника Георгія о шаркани і ѡ царевнѣ“.*)

Ужгородськый рукопись из XVIII. в. И сей збôрник мае в собѣ много апокрифôв та оповѣдань з рôжных руськихъ та неруських жерел. Опубликовав Д-р И. Франко: в Карпаторуське письменство ст. 55—61.

Як взорець мовы и образованя автора подамо оповѣданя, яке розтолковуе, чому св. Ивана Златоустого названо саме Золотоустым.

„Повѣствует ся ѿ древных ѿ Иѡанѣ Златоѹстѣ, почому ся називаетъ Злотоѹстом, а то такая причина. Коли билъ заточенъ ѹ арменски Кѹкѹси островъ, бывши там писавъ епистолію до Кириака заточеннаго, ѹтѣшаючи его ѹ трафѹнку. И гди пышучи оуставъ и отишовъ ѿ того мѣсца, где ся ѹзявъ орелъ, налетѣвши ѹхватил каламар его и пюрко и полетѣвъ照 печъ. Іѡан святый мислив собѣ, що бы то было таковаго и откуду ми ся стала пакость ѹтрапленному человѣку? Ѿправивши пищокъ ис тростины, не имаше каламару, стал пищокъ мачати во ѹста свои. И гди писалъ, а но стали из слини его золотіи лѣтери на хартіи барзо красніи и написалъ листъ до Киринея, и ѿтолъ ся назвалъ Златоустомъ“ (14. казаніе на трехъ святителей).

Що до мовы сего рукопису, — замѣчае Франко (Карпаторуське письменство ст. 60) — то она, як показують поданѣ пробы в головному народня, з невеликими примѣшками церковщины;

*) Выдруковане в цѣлости в: Руськс-Краінська Бібліотека ч. 1. — Читанка для доросгых — уложив Ядор — Мукачево 1919 р. — В уступі: Змій и донька королева — оповідане Стефана Тесловича из 1637 року. (Из сеѣ интересноѣ читанки, в якой заведено фонетичну правопись, маю тôлько 5 ар. друку фор. 16. (16Х12) стор. 1—80. — дальших сторôн не выпечатано доси, книжка ще не выйшла.

примѣшки угро-руського диялекту рѣдшѣ, як в рукописи попа Стефана Теслевцьового, ще рѣдшѣ мадярськѣ слова, натомѣсть є декуди полонизмы, знак, що автор тых писань черпав из польських жерел, котрых вôн зрештою нѣде не цитуе. Що до правопису, то вôн принципіяльно фонетичный.

Хоть писець и вживае *ы*, *ѣ*, але звычайно неправильно, особливо *ы*, рѣжниця мѣж *ы*, *и*, *і*, у него зовсѣм не истнуе, хиба тôлько що *ы* нѣде не кладеся на початку слова и т. д.

Два рукописы из села Лѣтмановоѣ на Спишу из початку XVIII. вѣку. Перший рукопис мѣстить в собѣ 44 слôв (проповѣдей), другий дôйшов до нас дуже ушкодженый з повыриваными картками и мѣстить всего 11 слôв. Замѣтный другий тым, що зложеный увесь *народною* мовою (И. Франко: Карпатор. письм. ст. 61—66).

Учительное евангеліе о. Теодора Дулишковича из 1673 р. Згадуе про него д-р Володимир Охримович *).

Учительное евангеліе села Нягова (Мараморощина), яке вôдкрив пр. Петров. Згадуе про него загально д-р Г. Стрипський, не подаючи перегляду содержаня.

Про авторôв отсых учительных евангелій, их образованя, способ оповѣданя, жерела тых оповѣдань и т. д. говорить И. Франко в своѣй книзѣ „Карпаторуське письменство XVII—XVIII в.“, ст. 13—14. Наведемо отсю характеристику.

...Іх автори очевидно сільські духовні, а їх рукописи або готові проповіди, або материяли прилагоджені для вилисканя в проповідях. Але якжеж далеко відбігли ті проповіди від типа Учительних Евангелій. Коли там переважав простий виклад евангелія і головних точок віри та моралізація, *тут найголовнійше місце займають оповіданя.* Автори рукописей стягають для сеі ціли материял із усяких можливих жерел, із житій святих, із збірок середньовікових легенд і прикладів, із світських новель та казак або моралізуючих апольогів, не гордують навіть оповіданями зачутими з народных уст, народними віруванями та традиціями. Все те подиктоване щирим і горячим бажаням — *просвітити народ, напутити темних.* Але при тім якже зворушуе нас вид тих просвітителів! Ониж самі темні! Хоч уміють читати і писати, володіють кромі руськоі ще церковною, польською

---

*) Записки Наукового товариства імени Шевченка. 1897, т. 19. Misc. 4—7.

чи може й ще якою мовою, та про те від дійсноі науки, тоі, що була тоді в Европі, они стоять майже так само далеко як і іх неписьменні слухачі. Що може бути наівнійше частих упімнень тих проповідників: „прислухайся добре отсьму мойому казаню, а будеш знати се й те...!“ Що може бути забавнійше, як іх виясниюване природних явищ, як іх мітольогічні коментаріі про метеори єродія і т. п. На якім допотопнім рівні стоіть іх полеміка з недовірками! Сих наших проповідників не цікавлять ніякі догматичні тонкости ані діялектичні докази; іх теольогія груба, антропоморфічна, примітивна, хоч і порушається в рамах „православноі“ церкви. Униі бачимо хиба сліди, але не чуемо найменьшого подиху тоі боротьби, що велася довкола неі. Авторів і іх слухачів цікавлять найбільше оповіданя, чудеса; по за се іх моралізація обертаеся в тіснім крузі конвенціональноі моралі, можна сказати, в крузі десятьох заповідей, а пастирське богословія зводиться до даваня „постраху христіянського“ — і до упімнень, щоб люди не жалували давати духовному приносів. Але що е справді нове і цінне в тих оповіданях і поученях, так се *іх мова—проста, народня*, з мадяризмами і польонізмами вживаними в даній місцевости, з закраскою місцевого діялекту, декуди з невеличкою примішкою церковщини, не більшою як іі можна було чути в устах дяків і сільских грамотіів. *А надто спосіб оповіданя!* Автори наших рукописних збірок ніде не перекладають дословно своіх жерел, не переписують дословно своіх взірців. Кождий з них бере зі свого взірця тілько основу і перероблює, переповідае іі по свойому, один з меньшим, другий з більшим талантом. Хоч автори збірок Ужгородськоі, Теслевцьовоі по части черпають із спільних жерел, подають спільні оповіданя, то про те ані одно оповіданя не згоджуеся з другим дословно, а звичайно перерібка сягае далеко дальше по за стилістичні відміни, модифікуе й саму річ. Видно, що автори трактують своі теми зовсім не як якісь святощі, а по просту як літературні теми і оброблюють іх свобідно, силкуючися поперед усего надати ім по змозі яркий місцевий кольорит. Старі патріярхи і пророки, Греки і Римляне, царі і святі говорять тут зовсім так, як карпаторуські гірняки, уживають іх характерних зворотів і поведінок. Пригадаю поводженя Йосифових братів у Египті і іх характерну промову: „ми сини патріярха Якова, можесте чували про него...“

Полемичнѣ творы.

Религiйнѣ боротьбы, а специально заведеня унiи в Ужгородѣ в 1646. выкликали вôдгомôн и в письменствѣ. В лѣтах 1672 — 1681. появляеться твôр *Oroszvegessy Mihály* в 3 томах. Сабов в своѣй Хрестоматiѣ (ст. 186) так характеризуе сей твôр… „сочиненiе… бросящее яркiй свѣт на время принятiя унiи угро-русскими". Так писав Сабов 1893 р., та на жаль не подав выписок из того твору. *Твôр Михайла Росвиговського Андрели* знаходився в ужгородськôй епископськой библiотецѣ—та вже в 1911. р. загинув за ним слѣд… Я. Бiленький (Стрипский) пише про той твôр: *Огнистых протиримських* творiв Михайла Росвиговського Андрелли, писаних власне *для просвiченя неунiятського селянина приступним народним языком,* годi шукати в епископальнiй библiотецi в Унгварi. Що красше поволи пропадае для науки! *)…

Лѣтописи.

Найважнѣйшою лѣтописю того часу е *Гукливська лѣтопись.* Урывки з тоѣ лѣтописи подае Сабов в своѣй Христоматiи ст. 2—3., цѣлу лѣтопись оголосив Я. Бiленький **).

Село Гукливое лежить на пограничу Пôдк. Руси и Галичины, на самôм верху Карпат, де границѣ столицѣ Берег сходяться з Марамороwом и з Галичиною. З душпастырôв отсего то села знайшлося кôлькох з нахилом письменничим и они то спосували на остатных шѣстьох сторонах метрики усопших подѣѣ, яких були свѣдками. Сей список назвали: „*Новѣйшая, яже когда случишася*". Лѣтопись зачинаеться 1660. роком и тягнеться до 1819. — зглядно 1830. року. Автором лѣтописи е мѣсцевый парох *Михайло Григашiй,* сын кметя Грiги. Уродився в 1758 р., попом а потôм намѣсником (деканом) був од 1782. р., помер в 1823. р.

Михайло Григашiй записовав подѣѣ од 1780. року, попереднѣ од 1660 перêписав з якогось иньшого списку, який зладив котрыйсь з его попередникôв.

Якѣ вѣдомости подае Гукливська лѣтопись? Автором еѣ е сѣльський священик, який веде господарство, выпасае на полонинах маргу (худобу), вôвцѣ и т. п. Его в першой

---

*) Я. Бiленький: Угроруськi лiтописнi записки Записки Наукового Товариства iм. Шевченка Том 104, ст. 74.

**) Я. Бiленький: Угроруськi лiтописнi записки — в Зап. Наук. Тов. iм. Шевченка. Т. 104., ст. 71—82.

мѣрѣ обходить гарне веремя, остра зима, сухе лѣто и т. п. Майже при кождôм роцѣ знаходимо вѣстки, що односяться до господарства.

҂ѦХѮ (1660). Зима была твердая, снѣгъ оупав быв великый, такъ же люде дорогу оу лѣсъ протоптати не могли, и якъ оупав на пущаня Пилипово, то ажъ благовѣщеніе єгѡ рушило. Благовѣщеніе было в а҃. ндлю по: Геѡргія во понеделок по Ѳоминои ндлѣ. Люде в недостатку соломы хыжѣ, стодолѣ, геть подерли марзѣ...

Отся фраза, що „в недостатку соломы" подерли хижѣ и стодолы повторяеться в лѣтописи кôлька разôв.

҂ѦѰПВ (1782). Лѣто было сухое дуже, сѣвба и трава такъ вугорѣла, якѡ оу зимѣ ради недостатку зимѣвлѣ хижѣ и стайнѣ подерли, бо снѣгъ оупав быв пред пущаном Пилиповым на три ндлѣ и еще на самого Геѡргія, єже бысть в Ѳомину ндлю, снѣгъ был оупав, же и землю закрыв.

Звертае автор також пильну увагу на елементарнѣ нещастя як: голод, слабости, мор и т. п.

҂ѦѰПЅ (1786). Оу яри и сице рано была, не было що сѣяти. Люде из голоду пухли и оу Марамороши из голоду оумираючи, и мясо оу С. мцю или, что больше аще правда есть, и издохленину или...

Автор не обмеруеся однак тôлько на вѣстки, що односяться до его села та ґаразду, бѣды его вѣрникôв — але й подае вѣстки, що односяться до Угорщины, а далѣ й важнѣйшѣ из поза Угорщины — розумѣеться — о скôльки вѣстки про тѣ подѣѣ дôйшли до Гукливого! Так знаходимо пôд р. ҂ѦХЧО вѣстку про Раковція Ференца, що в тôм роцѣ прийшов из Польщи, такѣ самѣ вѣстки пôд р. ҂ѦѰО, пôд ҂ѦѰО и т. д. Знаходимо вѣстки и про смерть російськоѣ царицѣ Катерины, пôд 1813. е вѣстка про те як Москаль Француза „голодом и зимов оу полях при Москви цѣлу армадію заморозив и такъ его нагнав до французскои землѣ"...

Мова, якою писана лѣтопись як видно из высше наведеных выписок е чиста народна з дрôбною домѣшкою церковнославянщины. Правопись фонетична, автор пише пѣд, великый, хыжѣ и т. п. примѣтити належить ще й се характеристичне: на лѣтописи вôдбився дух часу. Як вѣдомо в 16., 17. и 18. вѣках писано в нас народною мовою, потôм стали нашѣ попы писати по латинѣ. И лѣтопись гукливська писана од 1821. по латинѣ—але всего три реченя. Новый, вже вченый автор перейшов на латину — и замовк...

Подôбнѣ записки як на книзѣ усопших села Гукливого знаходимо й по иньших книгах Я. Біленький наводить у высше згаданôй статѣ ще два такѣ лѣтописнѣ урывки. А то *Записки в библіи Острожськôй 1581. в селѣ Бедевлѣ (Мараморощи) и Община без титуловоѣ карты в церкви села Золотаревѣ (Мараморош)*. Записки в селѣ Бедевлѣ короткѣ, зачинаються роком 1678 кôнчиться р. 1710., головна увага звернена на подѣѣ в селѣ (голод, мор и т. п.). Записки села Золотарева з року по 1800, описують упадок гроша.

До ряду лѣтописей треба зачислити „*Списаніе ѡбителей Марамороскыхъ древле бывшыхъ*“ Отся книжка складаеся з 43 записаных карток и знаходиться нынѣ в библіотецѣ о. Василіян в Мукачевѣ. Отсе „Списаніе“ написане при кôнцѣ 18 вѣка и мѣстить в собѣ описы монастырôв: Боронявського, Драгувського, Кричовського, Угольського, Булхувського, Бедевлянського, Грушôвського, Бѣлоцерквянського, Дфулинського, Барсановського, Евняньского, Мойсеовського и на вышнôй Тышшавѣ. Всѣ описы писанѣ на оден взорець. Перше: яким чином и коли поставлено монастырь? Хто поставив? Важнѣйшѣ подѣѣ — чуда, що вяжуться з даным монастырем? Спис маетку и границѣ поля, якѣ е документы и книги? Описы выкликують вражѣня, що они зладженѣ на урядовѣ звѣдованя державы (часы Йосифа II.).

Автором отсего „Списанія обителей“ — як слѣдуе из самых записок — е Манасій Пукарс, игумен монастыря Бедевлянського, який враз з Еромонахом Макаріем Шугандою *) одбув по 1788 визитацію всѣх монастырôв й потôм зладив „списаніе“ на основѣ того, що бачив та чув.

При кôнцѣ „списаня“ е подôбно як при Гукливськôй лѣтописи, рôжнѣ замѣтки писанѣ вже по латинѣ.

Религійно-моральнѣ або так званѣ духовнѣ вѣршѣ (стихи).

Религійно моральнѣ, або так званѣ духовнѣ стихи творять богатый оддѣл не тôлько в великôй русько-украинськôй литературѣ, але и в еѣ малôй части: в литературѣ Пôдкарпатськоѣ Руси.

В сих религійно-моральных стихах вôдбилися вѣрова-

*) Макарій Шугайда основ быв в Краснôм Бродѣ философську школу (Сабов. Хрестоматія, ст. 188.).

ня й погляды народа. Народ брав темы до стихôв в першôй мѣрѣ зô святого письма, з историі церкви, житя святых— але не погорджував також апокрифами та народными оповѣданями. Що до содержаня можемо подѣлити религійно-моральнѣ стихи на *епичнѣ* и *лиричнѣ*.

Епичнѣ стихи описують рѣжнѣ хвилѣ из житя Христа, Богородицѣ, апостолôв та святых, сюды належить зачислити такѣ, як причта про богача и Лазаря та иньшѣ. *Лиричнѣ* присвяченѣ переважно смерти и позагробовому житю. „Наближеня смерти выкликуе у чоловіка свідомость его грішности, бажаня покаяня і прощеня. Він уявляе собѣ все своe житя і лякаеся в гадках того, що мало подбав, щобы заслужити собі царство небесне. Вельми знаменный у ліричных духовных стихах покаянный настрой, котрым они навіяні. В сих стихах „грішна душа“ каеся після смерти і перечислюе свої гріхи *).

З територіи Пôдк. Руси зôбрано и выдано до тепер до 300 таких религійных стихôв. Выдав их Иван Франко в своѣй студіи: Карпаторуське письменство XVII—XVIII вв. Львів, 1900. Тут е перечисленѣ пѣснѣ з двох зборникôв— разом пѣсень 13+63=76. Тѣ стихи увôйшли потôм в збôрку Володимира Гнатюка: „Угоруські духовні вірші“ в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 46., 47. и 49. Тут подано 225 стихôв, записаных в столицѣ Мараморошськôй, Берегськôй, Спишу та Керестурѣ. Біленький в „Старша Руська письменность на Угорщинѣ“. Унгвар, 1907., ст. 4—6 наводить религійный стих из збôрника Ивана Ріпы.

Тых до 300 религійных пѣсень, якѣ выпечатав д-р Иван Франко, В. Гнатюк та Біленький е выписанѣ из збôрникôв из кôнця XVIII. та початку XIX. вѣку. Але не треба так думати, що всѣ тѣ религійнѣ стихи повстали так пôзно, их переписовано з давных зборникôв XVII. и XVIII, а може давнѣйших вѣков.

Ось прим. в збôрнику Б. Митра Дочинця з 1832 р. (Франко, Карпатор. письм. 139—147) е „*Пѣсня погребаню Вѣзанѣтия*“.

*) Олександер Барвінський: Історія Українськоі літературы. І. часть. Львів. 1920., ст. 308

Ѡ М8качъ, Мукачъ ѡсирощеный,
Такъ тешикъ Еръделъ баръзо смущеный.
Весь народъ людски южъ ламент8етъ,
Оуграхъ, Волохахъ велмиъ жал8етъ.
Смутная, бо тр8ба южъ затр8бѣла
Штрогая смерть мѣтл8 тр8тила.
И патериц8 изъ р8ки выняла,
И̂ аръхиерейску плашчу подерла.

—отсей стих зложено в 1733 роцѣ, бо в тôм роцѣ помер епископ Георгій Бизантій.

В тôм самôм збôрнику з 1832. р. е „Пѣснь ѡ долъжности пастыря д8шевнаго“, яку зложив Иван Пастели мукачевський каноник з кôнця XVIII. вѣку. Его пѣсня е сатирою на житя попôв в его часах.

Пасътырю-д8шевный, ты попе избраны,
лютъ грѣшный ѡчищати Ѿ Бг҃а есь данъны,
Якъ же другыхъ ѡчищаєшъ,
кеть самъ скверныъ изостаєшъ
жиючи блудно?

Остатна строфа:

Тѣсенъ п8ть до раю, врата г8скиі;
людемъ показуешъ посты твердыя,
а самъ гѣшъ, пиєшъ стравы дорогыі.
Гл8боко спишъ—пробудися,
Заблудивъ есь—навернися,
Ѡ попе, покайся!

Иньшѣ стихи повстали в XVII. вѣцѣ, або и ще скорше. Ось примѣром в однôй пѣсни проситься Богородицю й Бога, щобы:

„Агаряномъ сокрушилъ главу,
вѣрному скиптру додай державу,
З высокости страх,
Сокрушъ враговъ въ прахъ.

Слово „Агаряномъ“, пôд яким в нас розумѣла тых, що нападали из сходу (востока), каже нам догадоватися, що та пѣсня зложена ще в XVII. вѣцѣ, коли Турки нападали на Угорщину.

Акростихи.

В XVI., XVII. та XVIII. вѣках був у нас звычай, перенятый од иньших народôв писати *акростихи*, то значить такѣ стихи, в яких початковѣ буквы стихôв або строф разом зложенѣ давали якесь слово. Часто авторы ховали в акростихах своѣ имена: з горы на долину (або й против-

но) прочитанѣ першѣ буквы дають имя авторы. И. Франко (Карпаторуське письменство, ст. 138) наводить такий оден вѣрш:

Горѣ, горѣ дѹше моя ко творцѹ своемѹ
Бѣжи, бѣжи съ еленемъ къ источнику живому,
к' нему тамо припади
и его ся наслади,
который завше памятаетъ,
кто ко нему прибѣгаетъ.

Единъ, единъ той источникъ
Неизчерпаемый,
Всегда желаемый
Вѣрнымъ, вѣрнымъ токмо людемъ
А гды з него черпаемъ,
В ничто себе вмѣняемъ,
Мыслимъ себе червми быти
И в прях ся претворити—и т. д.

Початковѣ буквы строф дають имя автора: *Гедеон Пазій.* В зборцѣ В. Гнатюка (Записка Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 49., ст. 183.) е иньший акростих, якого перша строфа е така:

Иже совершивый смотреніе,
От земли исполни вознесеніе—
Христосъ Господь на небеси,
Оставимый своя словеса
Низу на земли
Человѣче, внемли.
Умныя сили удивиша ся,
Веселія вси исполниша ся
О Христовомъ Вознесеніи и т. д.

Початковѣ буквы строф того стиха дають знов имя: *Иустин Кортенски.*

Та хто був той *Гедеон Пазій* та *Юстин Кортенски* — не знати. Не знати загалом, чи они жили на Подкарп. Руси, чи може прим. в Галичинѣ, а только их стихы сюды занесено.

Вандровка религійных стихов и их мова.

Треба знати, що тѣ религійнѣ стихы дуже в нас вандровали. От пошов хтось з Подк. Руси на одпуст до Зарваницѣ в Галичинѣ тай принѣс водти, коли вже не цѣлый зборник пѣсень — то бодай колька. Тѣ принесенѣ пѣснѣ змѣнювано, вкорочовано або розширювано, а часом перероблювано на новѣ. Примѣром е на Подк. Руси: Пѣснь ко

стой Бци чудотворнои Повчанской. Выдавалобы ся, що коли ту пѣсню знайдено в Мараморощинѣ, а ще до Богородицѣ Повчанськоѣ—она напевно й повстала на Пôдк. Руси. Отже не так! Се пѣсня е—до Новосамбôрськоѣ Богородицѣ в Галичинѣ, выдрукована в „Богогласнику з 1790. р.“—але занесена на Пôдк. Русь. Тут еѣ переписано, та замѣсть „Новосамборская церковь“ поставлено „Нова церковь Повчанская“.

Що до мовы, то е пѣснѣ писанѣ церковнославянською мовою, е в народнôй мовѣ, деякѣ повнѣ польонизмôв, або словакизмôв—залежно од того, вôдки занесено пѣсню.

Як замѣчено высше, содержаня пѣсень дуже рôжнородне. Маемо пѣснѣ на Рôздво, Богоявленіе, Стрѣтеня, Недѣлю блудного сына, Великдень, Вознесеніе и т. д. Зачатіе Богородицѣ, Благовѣщеня, Успеніе, Покров и т. д. Много пѣсень е про святых: св. Михаила, Петра и Павла, Николая, Юрія и т. д. Велику групу становлять пѣснѣ при мерци, яких в Збôрнику В. Гнатюка записано до 50. Пѣснѣ при мерци малюють грѣшне житя, смерть, жаль за помершим и т. п.

Пр. Жаль батька за голубомъ-сыномъ:

Голубе, голубе, то красно гуркаешъ,
Еще ты отъ мене скоро отлетѣлъ есь.
А я тобѣ давалъ, што есь от мня жадалъ,
Еще ты от мене ити не жаловалъ.
Ото мнѣ нужно на гробъ твой позрѣти,
Кеть я не могу с тобов говорити.
О сердечко мое, вельку тугу маешь,
Кеть ты свого голуба голосъ не слухаешъ.
Ластовѣцѣ отлѣчають, тай назатъ ся навертають;
Ушъ твоє сердце назад ся не наверне.
Изпусти, Боже, с небесе росу,
Ухолоди сердце моєго тяготу.
Конецъ животу моєму с вами
Я васъ дарю многими лѣтами.
Сын мой премилый, радость сердца моєго,
По что ты лишаешъ Отца своєго?
— Дякую вамъ, мамко, єдина премила,
же єсь ня породила, в чистомъ повина,
Крестнѣ батечкове, наймилѣ призванѣ,
Люби вы моѣ, помилованѣ.

Светскѣ стихи.

Рôвночасно з религійно-моральними стихами повставали и светскѣ, в яких авторы оспѣвовали важнѣ историчнѣ подѣѣ, або своѣ вражѣня — чувства. Светських пѣсень з XVII—XVIII вѣку з Подкарпатськоѣ Руси выпечатано всего кôлька. Найдовша се: „*Пѣснь о образе клокочевском*", в якôй описанѣ подѣѣ из 1683. (Облога Вѣдня Турками). Сю пѣсню выдруковав найперше о. Антôн Петрушевич (Литер. Сборн. Гал. Матицы 1856 ст. 190—198), а потом И. Франко (Карпато-руське письменство XVII—XVIII віків ст. 77—80). Пѣсня заховалася в рукописнôй збôрцѣ вѣршôв та пѣсень духовного змѣсту зладженôй 1724. р. в селѣ Камѣнцѣ Спишського комитату.

Пѣснь о образе клокочевском.

Прислухайся кто изъ боку и присмотри ся
Справамъ бозскимъ великим, и зачуди ся
Что ся дѣе на семъ светѣ
А въ угерскомъ повѣте.

Плакалъ образъ Пречистой въ Клокочевѣ
Котры взяты, Моставлены въ пукачеве.
Гнѣв божій ся чутуетъ,
Образъ Панны лямента етъ.

През Куруцовъ[1]) в Клокочеве церковъ спалена,
А угорска вщитка земля испустошена:
Легко тое было знати,
Же ся треба Бога бояти.

Ото Куруцы зъ Лабанцами[2]) себе зганяютъ,
А лютцкіе орсаги квалтом отбираютъ;
Брат на брата наступаетъ,
Сынъ отцеви смерть готуетъ.

Хотяй кто из боку прійде, мусит признати,
Же угерская земля добра была мати,
Але злыя мала дѣти,
Же не хотѣли в покою сидѣти.

Медомъ, млекомъ, достатками ся оплывали,
— — — — — — — — — — — — —[3])
А сынове своей волѣ
Дочекали злой недолѣ.

---

[1]) Куруци-партія мадярських противникôв Австріѣ, еѣ головою в ту пору був гр. Емерик Текелій. Ся партія надѣялася при помочи Турціѣ и Франціѣ вôдорвати Угорщину вôд Австріѣ (И. Франко).

[2]) Лабанцѣ — мабуть попсована нѣмецька назва Lanzenknechte — прихильники Австріѣ и нѣмецького панованя в Угорщинѣ, непримиримѣ вороги Куруцôв (И. Франко).

[3]) Тут пропущено вѣрш, а замѣсць него через помилку повторено знов два короткѣ вѣршѣ попередноѣ строфи. (И. Франко).

На цесаря свои руки.... подняли,
Изъ Текелимъ ....раду узяли,
Отъ цесаря отступають,
Къ Турчинови присегають.

Ото идуть до Будина примера брати[4])
И хотятъ ся Турчинови приятельми стати.
Турчинъ ихъ к себѣ приймуетъ,
А подъ Видень ся стягуетъ.

Строго били, мордовали не якъ панове,
Текелего вармеде южъ (стоятъ) готове
А посполу съ нимъ....
Якъ сами хотятъ, такъ плюндрують.

Сплюндровали всю землю угерскую,
Єще хотятъ сплюндровати и нѣмецкую,
Подъ Пожономъ южъ стають,
Что ся стане, то не знають.

А таборы турецкы стали под Вѣдень,
А не знають, же имъ прийдетъ горко обѣдень.
Цесаръ на то ничъ не дбаетъ,
А надѣю въ Богу маетъ.

Богъ намъ с Пречистою вся оборона,
Прийде до насъ и полская вшитка корона
Изберетъ ся християнство,
Отжене отъ насъ то поганство.

Кды ся стали Немци с Туркомъ смелѣ витати,
Стали Турцѣ с подъ Вѣдня якъ пилно утѣкати!
Нѣмцы хвала Богу воздають,
За Турчиномъ угоняють

Идуть за нимъ з утѣхою ажъ до Будина.
Турци мовятъ: „Недобрая то у насъ єсть новина“.
Едны въ Будине зостали,
А другіє поутѣкали.

Небесковъ (помочю) Нѣмци Будинъ достали,
А въ Будине великую кров розляли,
А Турковъ всѣхъ мечемъ постинали,
А христіаны осадили.

Идуть Нѣмци ажъ подъ самый Нандорфеерваръ[5]
Турчинови крвавы мечи указують,
Турчинъ тое ды обачилъ,
Изъ таборовъ утечи рачилъ.

---

[4]) В р. 1682. Текелій присяг у Будинѣ на вѣрность турецькому султанови и за те був именованый князем (премієром) горѣшноѣ Угорщины (И. Франко).
[5]) Бѣлгород.

Эгерскіе[6]) тое турцы гды увидѣли,
Своею раду заразъ отповидѣли.
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —[7])

Провадятъ ся черезъ Тису Нѣмци подъ Варадъ[8])
А Варадскій тому баша (былъ) барзо нерадъ:
Въ єдну среду барзо рано
Ганзерови Варадъ дано.

Въ городѣ при холодѣ Турцы сидѣли,
Отъ стрилянія гранатовъ свѣта не видѣли
Презъ Ганзера преславного,
Єдноралл немецкого.

Но по волѣ Варадъ дали,
Бо ся смерти въ немъ бояли.
Юже Турци отступають,
А христіане триумфують.

Провадять ся изъ Варада, —
Дай Боже, жебы пошли изъ Цареграда!
Дай то Боже дочекати
В Цареградѣ пѣснь воспѣвати!

И Богъ з высокого трону
Нехай упокоитъ угорскую корону
Небесъ (?) зъ высокого трону,
Нехай радость дасть цесару,
Абы еще лѣта многа
Был през вытяства....
Абы єму слава просвѣтала
И на вѣки все тревала.

„Конець пісні — замѣчає Франко — попсований. Зі строф тілько де-де полишилися довші, початкові рядки, але більшина іх пропала; полишилися тілько коротші, що певно в співаню повторялися по два рази і для того ліпше заховалися в памяти того, хто списував пісню“.

Що говорить нам мова сего вѣрша? В отсѣм вѣршу повно полонизмôв: *о образе, бозским, готове, южъ, небесковъ,рачилъ* и т.п. Сѣ полонизмы вказувалиб нам, що сей вѣрш переведеный недоладно з польского. Сей догад скрѣпляе ще й ся обставина, що єго записано в 1734. р. в Спишкôм комитатѣ близько Полякôв.

Из свѣтських пѣсень XVII—XVIII вѣкôв заховалося ще

[6]) Ягер-Ерлав.

[7]) Пропущено.

[8]) Варад або Варадин, по нѣмецкѣ Groswardein, колись сильна крѣпость, у теперѣшнôм Бѣгарскôм повѣтѣ (И. Франко).

кôлька елегій (сумных стихôв) та два-три веселѣ. Они е в збôрниках религійно-моральных вѣршôв, якѣ выдали др. И. Франко та Гнатюк, кромѣ того передав др. Гіядор Стрипський до библіотеки Наук. тов. им. Шевченка *„Угрорусъкий співанник Iв. Гряделевича из села Рипинного Марамороськоѣ столицѣ*. Сей спѣваник опубликовав В. Гнатюк*) .

Пр. Перша пѣсня из збôрника Гряделевича:

Мѣзерія на сем свѣтѣ мене понѫдила,
Ѡбоюдная копія серце мнѣ пробила.
Самъ не знаю, що маю чиніти:
Прійде мнѣ ся ис тенсности самомѹ згѹбути.
Що не маю изъ молодыхъ лѣтъ щасливои долѣ.
Тѣлкѡ бѣду тяшку терплю ѡт лихой неволѣ.
Скитаюся по всем свѣтѣ якъ яка пташина,
Незнаєма, где я жію, жадная родина.
Може бы мнѣ лѹтше з родиною жіти,
Тѣлкѡ бѣда мѣзерному, що звикъ вандровати.
Але тепер ѡтой сей свѣт все до себе маєтъ:
Оѵ богачів мѣзернагѡ родина не знаєтъ.
Хиба мнѣ тая бѹдетъ щирая родина:
Сяжен землѣ на цвинтарѹ, высока могила.
А на тойтѡ могылойцѣ такъ будетъ писанѡ:
Тутъ лежітъ тотой человѣкъ, щѡ гѡ сіротовъ званѡ,
Ахъ люде мимѡидѹчи, хтѡ тѹ спочіваєтъ?
Тѹто лежітъ той чоловѣкъ, що родѹ не маєтъ!

Або: *„Пѣснь свѣцка“* из Франка: Карпаторуське письменство XVII—XVIII. в. ст. 143—144.

Ѡхъ ми тяжкый жаль и не малыи,
Многи скорби мня ѡбяли.
Ѡца матеръ ѿставилъ ємъ
И самъ ѿ віхъ заблудивъ ємъ.
Оѵсѣхъ живыхъ я ѿставилъ.
А днесь слышу, ишъ померли.
Ѡтецъ мати престави ся.
Во мнѣ серце расъдвои ся,
Ци не плохый розумъ сталъ ся,
Же в чѹжинѹ ємъ загналъ ся?
Хоть померли, не видаю,
Въ чужемъ краю пребываю.
Плачте ѡчи, слезы лѣіте,
Ѡца, матеръ южъ невъзрите.
Оѵ чѹжинѣ мушу жити
И з блискими ся не видѣти;
Оѵ чужинѣ пребывати, —

*) Записки Наук. тов. ім. Шевченка у Львові т. 88. ст. 151—157.)

Так чꙋжинꙋ треба знати:
Ани честе, ни похвали,
Токмо досыть изневаги.
Оу чꙋжинѣ пребывати —
Не дай Хрте оумирати!
Слезы моя Хрте приїми,
Житиє чисто даруй ми!

Апокрифи й повѣсти.

Апокрифи (тайнѣ, скрытѣ книги) були то оповѣданя религийного змѣсту, якѣ доповняли святе письмо. Про деякѣ подѣѣ говориться в святôм письмѣ дуже коротко, иньшѣ подѣѣ в Святôм письмѣ пропущенѣ, примѣром недоля Адама и Евы по выгнаню з раю и т. п. Отже апокрифи були то оповѣданя, якѣ доповняли и розширювали Святе письмо подробицями незнаными в церквою одобреных книгах. Так повстали обємистѣ оповѣданя про сотвореня свѣта, про Адама и Еву, патріярхôв, прихôд и земне життя Месіѣ, дѣла апостолôв и Богородицѣ, про те, як Христос иде до пекла и увôльняє душѣ, про конець свѣта, житя в небѣ, муки в пеклѣ и т. д.

Апокрифи були в середных вѣках дуже розширенѣ в Европѣ. На Русь прийшли они вже в XI. вѣцѣ з першими творами з Византіѣ, Болгаріѣ и Сербіѣ. Особливо много апокрифôв приходило до нас из Болгаріѣ.

На Подкарпатськой Руси мусѣли апокрифи появитися також рôвночасно з принятєм христіянства. И то без сумнѣву приходили з Руси-Украины через Галичину, або з Болгаріѣ та Сербіѣ через Мадярщину або Волощину.

Изза того, що так мало творôв з I. добы на П. Р. дойшло до нас — не заховалися й апокрифи. Першѣ апокрифи заховалися в учительных евангеліях, религийно моральных вѣршах та иньших творах XVI., XVII. и XVIII. вѣка.

При учительных евангеліях згадали мы вже кôлько апокрифôв. Як: *Чудо Георгія о шаркани и о царевнѣ* из Учительного евангелія Теслевцьового попа Стефана, про *Ивана Золотоуста* из Ужгородського рукопису. Особливо богате в апокрифи є Учительне евангеліе Теслевцьового попа Стефана, який вплѣтав майже в кожду проповѣдь апокрифичне оповѣданя. Так знаходимо в Учит. евангелію попа Стефана отсѣ важнѣйшѣ апокрифи: *Про сотвореня и бунт ангелôв* в

„Словѣ на собор св. Михайла“, про *Валаама* в „Казаню на роздество Гⷭ҇а Бⷢ҇а и Сп҇са нашего Іс҇а Хр҇а“, про *Хрестове дерево* в „Поученю в недѣлю крⷭ҇топоклонную“. „Як ся Аврааму Бг҇ показав“ в „словѣ ѡ ст҇ой Тройци“ и т. д. Немало маємо апокрифôв и новозавѣтных. Примѣром: про те як Лазар став епископом на Кипрѣ в проповѣди на Суботу Лазареву, „Ѡ сошествіи во Ад ст҇ого Іωана Предитечи“ в словѣ во ст҇ый великій четверток и т. д. До позагробовых апокрифôв належить цѣла „Книга о послѣдных днех“, умѣщена також в Учительне евангеля попа Стефана.

* * *

Повѣсти. Як давнѣ є на Руси апокрифи — так давнѣ и повѣсти, що як и апокрифи прийшли до нас перед XVI. в. зо сходу через Византію. По 16-ôм вѣцѣ приходили на Русь повѣсти и оповѣданя из заходу.

До найбôльше популярных повѣстей на Руси належала *Александрія,* в якой оповѣдано 1) про молодый вѣк Александра Великого и его вôйны из Скитами, 2) про его похôд на схôд и вôйны з Даріем и 3) про його похôд на Индіѣ. Ся третя часть переповнена прерôжными фантастичными оповѣданями, як про песиголовцѣв, про край птиць з людськими головами, про край Гога и Магога и т. д. Александер доходить в тôй повѣсти аж до рѣки Океана и бачить околицю, де мучать ся грѣшники. Але ангел не пускає его вже туды и т. д.

Друга улюблена повѣсть була „*Варлаам и Йоасаф*“ — се перероблена индійська повѣсть про Готаму Буду. Индійський царь Авенир має сына, Йоасафа, якого хоче выховати на могучого и щасливого свого наслѣдника. Але до царевича приходить святый пустиник Варлаам, якій оповѣдае царевичови притчи. Притчами навертае молодого царевича на христіянську вѣру. Батько царевича, Агасвер, невдоволеный, що сын замѣсть царювати и володѣти — роздае милостыню, молиться и постить. Але сын навертае много людей на христіянську вѣру, а межи тыми людьми и свого батька. Коли помер Агасвер, Йоасаф покидае богатый престôл и столицю, а йде в пустыню до святого Варлаама спасатися.

Отсѣ двѣ повѣсти, якѣ були вѣдомѣ на Руси вже перед приходом Монголôв, зайшли в своѣй вандрôвцѣ и на

Пôдкарпатську Русь и були тут популярнѣ. Рукопись цѣлоѣ повѣсти *Варлаам и Йоасаф* в Подкарпатськôи Руси доси не однайдено и не выпечатано, але що та повѣсть вже перед XVII. вѣком була на Подк. Руси знана, свѣдчить то, що в учительных евангеліях знаходимо уривки тоѣ повѣсти. В 55 словѣ Учит. еван. Тесловцьового попа Стефана „ѡ кролю Помирону“ есть переробка початковых глав повѣсти Варлаама и Йоасафа, а власне притчѣ про побожного царя, що кланявся аскетам и притчѣ про двѣ скринки; 66 слово є знов „Слово и причта ст҃ого „Варлаама скитника Асафови ѡ лакомствѣ людском глава гі“ — без кôнца. В рукописи села Лѣтмановоѣ в 18-ôм словѣ „приклад ѡ пожитках и ѡ патрности вшитких речах“ є Варлаамова притча про однорôчного царя и т. д. Отсѣ уривки з рôжных мѣсць Подк. Руси кажуть нам догадуватися, що повѣсть про Варлаама и Йоасафа була вѣдома на Пôдк. Руси и хоть до нынѣ не однайдено єѣ в цѣлости, то можемо бути певнѣ, що она була та що єѣ ще може однайдеть ся.

Александрія була — як згадано высше — найбôльше популярна зô всѣх повѣстей на Руси. Що и на Пôдк. Руси була она досить популярна, свѣдчать до тепер два однайденѣ рукописы. Оден знаходиться у проф. Д-ра Колессы, ще не опубликованый, частины другого из XVIII. вѣка выпечатав Д-р И. Франко „Карпаторуське письменость XVII — XVIII віків“.

Александрія опубликована Д-ром И. Франком складається з 20 роздѣлôв. Перший роздѣл: „ѡ смерти Нектанова, ѿ которого мдрости Алеѯан'деръ оучилъся и ѿ которого ся страху зачавъ.“

„А потомъ по кил'ку днїй пойшовъ Алеѯандеръ гꙋляти на едину скалу славную великꙋю, оузявши из' собою Нектанава волхва, ѿ которого ся Алеѯандеръ зачаль во ꙋгробѣ матерней и котрый был першїй оучител' Александровъ. А потом гꙋляючи собѣ на той скалѣ почнет емꙋ повѣдати ѡ его фортꙋнѣ и его звитяствѣ и его рицерствѣ и якъ маетъ сей свѣтъ... оузяти под свою моцъ и побѣдити всѣхъ царей и королей, и кол'ко маетъ лѣтъ жити на свѣтѣ и якая ему смрть маетъ быти и ѿ кого и на яком мѣсцѣ. А потом почнет до Нектанава Александеръ мовити:

— Оучителю мой драгій, повѣч' ты мнѣ, ѿ кого тобѣ маетъ смрть быти и на котором мѣсцꙋ?

Потом посмотритъ Нектанавъ на бѣгы нѣсныи и ревне сплачетъ и почнет мовити ко Александрꙋ:

— А то ѿ власного моего сн҃а мает ми смр҃ть быти тꙋ на той скалѣ.

Рече к нему Ѧлександер:

— Хтож ти тꙋ є сн҃ъ? А мы то есме сами тꙋ два. А то виждꙋ тя мантачꙋ, же шал'вѣрюеш! —

А потом трꙋтил' єго с тои скалы, и тꙋ зараз скончал' ся. Ѧлеѯандер зараз прїйшовши до дому почалъ повѣдати ѡ Нектанавовои смр҃ти, з якои причины его забилъ.

— Мт҃ко моя Алимпїядо, а то ꙋ добрый ем ся часъ зачалъ и доброго ем ся часꙋ родилъ, але злого часꙋ злоем дѣло ѻу҆чинилъ, бом ѻу҆чителя своего Нектанава забилъ.

Рече к немꙋ царица.

— Ѽ снꙋ мой Ѧлександе, а то сес' власного своего ѿц҃а забилъ.

Рече з'новꙋ Алеѯан'деръ ко матери своей:

— Матко моя, що томꙋ є за причина, або ꙋ тебе два мꙋжѣ, а в' мене два вѣт'цѣ?

— А то, сн҃у мой, Алек'сандре, скажꙋ тебѣ, що томꙋ за причина: а то есме жили с твоим ѿц҃м цр҃емъ Филипомъ л҃ лѣтъ, а потомства есме не мали. И хотѣлъ цр҃ь Филипъ твой ѿц҃ъ мене прогнати преч с царства своего. А потом ѿходячи з домꙋ ѿц҃ъ твой цр҃ь Филипъ на г҃ роки воевати на Филимы и приказав' мнѣ, абым за тоты три роки пил'но стараня имѣла за дѣти, бо „як прїйдꙋ з' войны, а не будеш мати дѣтей, то я тебе преч проженꙋ с царства своего". И так я перечувши за вѣщ'ка Нектанава, который то тебе през стараня свое и мдрост' свою през бѣгы нѣсныи ѻу҆чинив'.

И почнет Алеѯандер мовити:

— Ѽ мт҃ко моя, чомꙋ ты мѣнѣ о том не ѡповѣдала през такїй долгїе часы (туть бракуе картки).

Алеѯандер выслꙋхавши повѣсть тꙋю ѿ маттере своея пошов ѡпять под тꙋю скалꙋ и падши на Нектанава почавъ ревне плакати и тыи слова мовити:

— Ѽтїе Нектанаве, ѿпꙋсти мнѣ моего невиденія! — А потом в'злъ его на рамена свои и принеслъ его до славного города Македонїй и погребе его со славою и честію великою бл҃годаряще Бг҃а Саваѡѳа.

Александрія однайдена проф. Др. Колессою ще не

опубликова, походить з XVIII. вѣку, писана на Пôдк. Руси, про що свѣдчать діялектичнѣ прикметы. Пр. лист 104. „Ѡ Ѧлександре, глꙋпый и дꙋрный црю, называешсѧ црем всемꙋ свѣтꙋ, а ты єст' дꙋрень, мавши нас ꙋ рꙋках та пꙋстити. А того не знаєшъ, иж мы є люде богатые, маєме ꙋ своихъ горахъ скарбꙋ, было бы на все твоє войско. Ѧ мѧсо нше такъ смачно, иж то н'ѣт нѣчого смачнѣшого не є, а кожѣ ншѣ так моцны и коли з неи панцѣрь ꙋчинишъ, то не може єго пробити нѣ спꙋшкы анѣ стрѣлою, а ѡбꙋвши ѿ рокꙋ до рокꙋ ходит. Слыши то Ѧлександеръ засмѣѧвся, и станет говорити: слухайте, братіѧ и дрꙋзи: що то тоты скочки говорѧт. Добре то старые люде повѣдають хтобы дѧтля знавъ, кобы не єго ꙗзыкъ цекотавъ. И каждаꙗ птица сама ѿ своєго ꙗзыка погибает. И разгнѣвасѧ люто, посылает зараз войско своє и велитъ ихъ вшиткихъ выгꙋбити...

Господарськѣ та лѣчничѣ книжки.

Сюди належить зачислити „*Помощникъ оу домꙋвствѣ и между людьми зложенъ Нїколаємъ Ѳеодѡровичъ Ѧѱча (1791) оу МигаХовцохъ*“. (*Впорядив и пояснив д-р Гїядор Стрипський — Будапешт 1919 р.**)

„Помощникъ“ зачинаеться словом до возлюбленого чительника, в якôм автор говорить:

„Понеже єднъ дрꙋгагѡ тѧготы зношати повинны єсме, абысме тако совершили законъ, прото иный силовъ, а иный розумомъ и наукою другому помоществовати — не возношенїя ради себе и своих талантꙋвъ надъ дрꙋгими, но дабы изъ прїѡбрѣтагѡ требꙋющемꙋ задѣливъ — повиненъ єсть.

„Изъ тôгѡ вѣдати можешъ ꙋдѧчный чителнику изрѧднѣ, прôшто сїє дѣло, *Помощникъ ꙋ домꙋвствѣ* реченоє зложих: сирѣчъ ꙗкъ про себе самагѡ, такъ и про тебѣ ꙋ Газдꙋвствѣ потребный статокъ, ꙗкъ такїй дозирати и ꙋ хорôтахъ ратовати маєшъ“.

Дальше подае автор свою коротку автобіографію. Уродився въ Дубриничѣ, до шкôлъ ходивъ в Токаю, Будинѣ и у Вѣдни. — В своѣй книжцѣ подае то, що або сам видѣв, або що выбравъ изъ латиньскихъ та нѣмецких авторôв:

---

*) Памятки руськo-країнськоï мовы и лiтературы выдае українське выдавниче товариство „Час“ том I. — Я бачив тôлько I. аркуш друку (ст. 1—16, формат: 24X16); чи выйшли дальшѣ аркушѣ, не знаю, але вѣдай нѣ.

„абысъ йхъ знав, суть слѣдующій латински: Веберъ, Шрѐгеръ, Масѐній, Тайна натѹры Сентиванѣ; Нѣмецки: Вієгандъ, Єрдман, Бекер.

Врачъ Домашный того самого автора. У вступѣ до свого „Помощника“ згадує Теодорович: „Внемли также, абысъ Врачи Домашнегѡ, мною йзъ оугорскогѡ ꙗзыка на рускій переведеногѡ оу твоємъ домѣ малъ“. (ст. 2). Д-р Г. Стрипський не згадує, чи сей „Врач Домашный“ выйшов печатаный, але се що Теодорович взывае чительника, щобы старався мати в своим домѣ „Врача домашного“, казалоб догадуватися, що „Врач Домашный“ выйшов друком, бо й як инакше мôгъ бы його набувати „возлюбленый чителник“? Та чи справдѣ га книжка выйшла друком — не вмѣю сказати.

Творы писанѣ по латинѣ з к. XVIII. и з початком XIX. в.

Латинське, высше, образованя не могло не одбитися и в письменствѣ. З концем XVIII. и з початком XIX. вѣку выступають деякѣ авторы, якѣ тôлько в творах призначеных для народа уживають руську мову, а творы призначенѣ для образовых пишуть по латинѣ.

Сюды належать: Иван *Пастели*, якого сатиру навели мы высше, пише: *Animadversio critica*“ (доси в рукописи), *Йоаникій Базилович, Михайло Лучкай* та иншѣ.

Йоаникій Базилевич уродився 6. юнія 1742. р. в Хливницях ужгородскоѣ столицѣ. Учився в Ужгородѣ и Кошицях. Потôм вступив до монастыря в Мукачевѣ, де був вôд 1782 до смерти (1821) игуменом. Нынѣшна монастырська церков збудована его старанєм в лѣтах 1792—1804. Побôч Андрея Бачинського се був один з найбôльше освѣченых людей на Подк. Руси на переходѣ XVIII—XIX вѣку.

Занимався історією Подк. Руси и теологією, при чôм звертав велику увагу на пôднесеня монаших чеснот.

Йоаникія Базилевича „*Brevis Notitio Fundationis Theodori Koriathovits,* в 6 томах в Кошицях в лѣтах 1779—1805 — Назва говорить, що автор задумав дати історію мукачѣвського монастыря. Але автор выходить поза тѣ рамы и его твôр замѣтный тым, що вôн перший стає говорити про Пôдкарпатську Русь *як частину, яка культурно злучена з цѣлою Русею.* В его другôм томѣ знаходимо межи иньшим

такѣ уступы: вôдки походить назва Русь, про св. Кирила и Методія, Рурик, св. Володимир, Русины в Панонiѣ перед приходом Мадярôв и т. п. Сей твôр мав велике значѣне для розвою національноѣ свѣдомости серед пôдк. Русинов. Раз тому, що се був *перший науковый историчный твôр*, а також и тому, що Базилевич представив Коріятовича *князем-лицарем*, чим скрѣпив народну традицію. З твору Базилевича стали пôдк. Русины „познавати самых себе“ и не раз покликувалися на него в боротьбѣ о своѣ права. „Brevis notitio“ Базилевича мала для Подк. Руси те саме значѣня, що для Галичины Гарасевича „Historia eclesiae Ruthenae“.

В 1802 р. появився його труд „*Imago vitae monasticae, Cassoviae*“ — В рукописи остав — як згадуе Е. Сабов — ще й третый твôр писаный по латинѣ. — Базилович писав також церковно-слав. мовою. Сабов згадуе: *Об'ясненіе литургіи.* Додати належить, що в библіотецѣ Василіян в Мукачевѣ е ще *проповѣди* Базилевича: Пр. „Бесѣда или словѡ ко братіи Ѿцемъ Іѡаникиемъ Базиловичемъ глаголаное, ѡ достоинствѣ Іноковъ ѡ сопственом конци тѣхже ѡ ѡбщѡ ѡ̂ чинѣ монашевскомъ. — Слово ѡ послушаніи; Слово о нищетѣ монашевской, Словѡ о чистотѣ, Слово св. Василія и т. д. — Мова сих проповѣдей церковно-слав. переплѣтана однак народными словами. Загально треба то замѣтити, що М. Базилович чистѣйше писав по латинѣ — як по руськи.

По латинѣ писав ще Михайло Щавницький та М. Лучкай, який выдав в 1830 в Будинѣ „*Gramatica Slavo-Ruthenorum*“, Лучкай написав також: *Historia Carpatho-Ruthenorum*“, яка однак остала в рукописи.

Школы з концем XVIII. и з початком XIX. в.

Евменій Сабов говорить в своѣй Христоматіѣ (ст. 191—192), що народне шкôльництво стояло в тôм часѣ высоко. Але Ев. Сабов часто прибôльшуе заслуги, з малых заслуг великѣ робить. Та послухаймо, що вôн каже про те:

„З кôнцем XVIII-го и в перших десятках XIX в. школы мукачевськоѣ епархіи були в розцвѣтѣ. Незабутоѣ памяти цариця Марія Терезія выдала 1777. року розпорядок про учебнѣ заклады: „Ratio educationis“. 1793-го року назначено для угроруських шкôл проинспектором Дмитра Поповича, який був учителем ужгородськоѣ препаранціи до

1806. року. Сего року (1793?) зачав он посѣщати народнѣ школы; в продовженю 2½ року посѣтив вôн больше як 300 шкôл. Его рефераты до кошицького продиректора свѣдчать про те, *що бôльша часть посѣщеных ним шкôл була в порядку,* що больше процвѣтала“.

З высше наведеного выходилобы, що чинных шкôл було з кôнцем XVIII. вѣку звыж 150 (бôльша часть) на цѣлôй Подк. Руси, бо мукачевська епархія обнимала тодѣ ще цѣлу Пôдк. Русь. Пôд школами розуміе Е. Сабов мабуть однѣ руськѣ школы, хоть то не певно, та коли руськѣ, то се були парохіяльнѣ, в яких учили дяко-учителѣ.

Про тодѣшных учителѣв говорить Е. Сабов, що були образованѣ, говорили „и по 4 языки (руський, мадярський, латинський, нѣмецький)“ и кôнчили по 6—8 гимназіяльных клас, але очевидна рѣч, що не треба так думати, що всѣ тодѣщнѣ сельскѣ учителѣ мали так высоке образованя та говорили 4 мовами. Причиною, чому в тôм часѣ много ишло на народных учителѣв, була то, що по тодѣшным привилегіям тôлько немешѣ могли занимати цивильнѣ уряды. Хто не був немешом, мôг бути лем попом, учителем, писарем, лѣсным и т. д. Священикôв було в той час досить, отже не-немешѣ, якѣ покôнчили школы, ишли на народных учителѣв. Кромѣ сего давала держава стипендіи учительским кандидатом.

Важнѣйшѣ учительскѣ препарандіѣ були тодѣ в *Ужгородѣ,* в *Nagy-Károly-ѣ, в Марія Повч* и в Мукачовѣ и школа в Бродѣ. По 1831. роцѣ знесено проинспекторат народных шкôл и народне шкôльництво стае упадати.

Высшѣ школы.

В одном из попередных роздѣлôв говорили мы про стан шкôльництва в другôй половинѣ XVIII. вѣку за часôв де-Камелиса, Брадача и Ольшавського. Було запримѣчено, що около 1750. засновано богословську школу в Мукачевѣ; высше образованя побирало духовенство в семинаріях в Тернавѣ та Ягерѣ. В 1774. основала Марія Терезія генеральну гр.-кат. духовну семинарію в Вѣдни при церквѣ св Варвары (так зване Barbareum), Русинам з Пôдк. Руси призначено в Barbareum 12 мѣсць, а то 10 для мукачевськоѣ епархіи, а 2 для познѣйшоѣ пряшевськоѣ. Кромѣ сего признащено для Пôдкарп. Русинов мѣсця и в университетѣ в Будимѣ.

Науку в тых высших школах подавано по латинѣ, а що в тôм часѣ латинська мова была ще мовою ученых, то духовники дôставали „ключ розумѣнія“ науковых творôв, писаных по латинѣ. Се був межи иньшим той хосен, який давали латинськѣ школы. Годѣ однак не вказати и на тѣ негативнѣ стороны, якѣ приносили зо собою латинськѣ школы. Епископ А. Бачинський пише в своим посланію з 4 сентября (вересня) 1798. р. слѣдуюче:

„Съ болѣзнію сердца вижду: же многихъ родителей сынове по больше рокахъ изъ латинськихъ школъ—сѣмо на ексаменъ приходящіи и до сану клирического вступити желающіи, въ *своей руской науцѣ такъ барзъ занедбаліи и глупіи невѣжды приходять, же ани читати, ани саме еще имя свое написати,* изъ напѣву же или изъ уставу церковнаго ани уста разтворити отпюдъ *не знаютъ* и т. д.... [1])

Та помимо тых негативных сторôн, на загал латинськѣ школы причинилися до пôднесеня просвѣты и культуры на Пôдк. Руси. Як було вже замѣчено высше особливо велику ролю одограв университет у Вѣдни, де питомцѣ з Пôдк. Руси стрѣчалися з питомцями Русинами з Галичины и иньшими Славянами, де слухали выкладôв ученых славистôв та загалом мали нагоду запôзнатися з тым новым рухом, який пильно слѣдив за исторіею, мовою, археологіею и народными пѣснями Славян.

Наука в латинських школах и студіѣ у вѣденьскôм университетѣ дали Пôдк. Руси цѣлый ряд ученых, так що Подк. Русины при конци XVIII. вѣку и з початком XIX. мали не тôлько у себе одповѣднѣ науковѣ силы, а ще й достарчували их для Галичины и Росіѣ. Балудяньский Михайло,[2]) Орлай,[3]) Венелин Гуца[4]), Иван Земан-

---

[1]) Е. Сабов: Христоматія, ст. 57.

[2]) **Михайло Балудяньский.** (1769—1847) з Горѣшноѣ Ольшавы образовався в академіѣ в Кошицях и Вѣдни. В 1819 став першим ректором петроградского университету.

[3]) **Иван Орлай** уродився в 1770 р, був професором гимн в Великих Карловицях, в 1791. удаеться до Росіѣ, в Петроградѣ кончить медично-хирургичне училище, знаня медицины доповняе в университетѣ в Вѣдни, по поворотѣ стае директором Нѣжиньскоѣ гимназіи (1821—1826) и Ришелевского лицея в Одесѣ (1826—1829). Частина кореспонденціи и деякѣ статѣ И. Орлая опубликованѣ в: **Матеріялы по исторіи возрожденія Карпатской Руси I. Собрал И. С. Свѣнцицкій Львôв 1906**. ст. 22. и слѣдуючѣ. До Пôдк. Руси односиться статя Орлая: „Исторія о Карпато-Россахъ или о переселеніи Россіянъ в Карпатскія горы и о приключеніяхъ съ ними случившихся“. (ст. 56 - 83).

[4]) **Юрій Гуца-Венелин** (1802—1839) з Великоѣ Тобавы — учився в Ужгородѣ и Львовѣ. Од 1825—1829. учиться медицины в Московськôм университетѣ и студіюе исторію Болгар; з Москвы одбув подорож до Болгаріѣ, де зôбрав много матеріалов до пôзнаня болгарскоѣ мовы и причинився до народного розбудженя Болгар. Важнѣйшѣ его творы: „Древніе и нынѣшніе болгары“ (1829 р.). „Объ источникѣ народной поэзіи вообще и южнорусской въ особенности“ Москва 1834. — „О спорѣ между южанами и сѣверянами“ Москва 1847 р. **Свѣнцицкий** публикуе в своих матеріалах отсѣ статѣ Венелина, якѣ относяться до Подк. Руси: „Нѣсколько словъ

чик,[1]) Петро Лодій,[2]) братя Букольники та иньшѣ згадуються й нынѣ з почестью в исторіи шкôльництва Галичины и Росіи.

XIX. Вѣк.

I. Час перед А. Духновичем.

1. Культурно-просвѣтнѣ зносины подкарп. Русинôв з галицкими Русинами в першôй половинѣ XIX. в.

Рôвночасно з пôднесенем просвѣты и науки на Пôдк. Руси ишло и навязаня культурно-просвѣтных зносин з Галичиною. З кôнцем XIX. вѣку зносины межи Пôдк. Русю и Галичиною були сильнѣ. Було много ниток, якѣ их вязали. Коли в 1772 р. прилучено Галичину до Австріи й Австрія не знала хто се такѣ тѣ галицкѣ Русины, то цѣсарева Марія Тереса зверталася по информацій до мукачевського епископа Андрея Бачинського, який здав звѣт, що галицькѣ Русины се частина того самого руського народу що и угорськѣ. Андр. Бачинський був кандидатом на львôвського митрополита. В 1832 р. звертався знов цѣсарь Франц I. до перемыського епископа Снѣгурського з порадою, кого мае именувати епископом в Мукачевѣ. Зближеню Русинôв Галичины и Пôдкарпатськоѣ Руси пособляли головно школы, якѣ з початком XIX. вѣку в Галичинѣ и на Пôдк. Руси та загалом Мадярщинѣ були латиньско-нѣмецькѣ. Много Галичан училося в гимназіях в Ужгородѣ, Кошицях, Будапештѣ (поет Иван Могильницький, ученый и етнограф Яков Головацький и иньшѣ), то знов много Русинôв з Пôдк. Руси кôнчить школы у Львовѣ (Юрій Гуца-Венелин, Петро Лодѣй, Александер Павлович та иншѣ). Пôдкарпатськѣ пытомцѣ выховувалися з вѣденьскôй семинаріи (разом з Галичанами) и в львôвськôй. В однôй и другôй семинарій були духовники з

о Россіянахъ Венгерскихъ". (Матеріалы ст. 86—106). „Мадьярскія слова, взятыя изъ русскаго языка" (107—108) „Карпато-россkія пословицы" (ст. 109—110), „О пѣснелюбіи Славянъ Закарпатскихъ (ст. 119- 120).

[1]) **Иван Земанчик** выкладав у Львовѣ математику и физику од 1789 р.

[2]) **Петро Лодѣй** був в 1785 р. питомцев духовноѣ семинаріи у Львовѣ, ставши професором университету у Львовѣ, выкладав философію. В 1790. переложив моральну философію Бавмайстра „съ латинскаго на россійскій языкъ". У Львовѣ був професором до 1801 р. По 1801 р. став професором университету в Краковѣ, де вчив логики, метафизики й етики. В 1803 перенѣсся до Росіи, бо самѣ тодѣ основано академію в Петербурзѣ.

Пôдк. Руси навѣть ректорами, як Михайло Щавницкий (ректор з Львовѣ), Самійло Вулкан, Бачиньський, Нодь и другѣ (ректоры у Вѣдни).

Та не тôлько выхововалися однѣ и другѣ разом, але— що важнѣйше — галицькѣ Русины й угорськѣ з початку XIX. вѣку працюють разом над вытвореням своеѣ народности и своеѣ литературноѣ мовы. От найважнѣйшѣ факты: В 1830 выдае Лучкай свою граматику; бôльше як на Пôдк. Русь мае ся граматика вплыв на Галичину та на одродженя руського народа в Галичинѣ. Маркіян Шашкевич, що перший вводить в Галичинѣ мову простака до литературы, образуеться межи иньшими и на граматицѣ Лучкая. Одною из перших поезій Духновича се верш, зверненый до граматика и ученого Йосифа Левицького (отвѣт Іосифови Левѣцькому), галицький поет Иван Могильницький зачинае свою литературну дѣяльнôсть одою в честь мукачевськопа епископа Поповича. (1838). И т. д.

В 1848. р. выступае *Адольф Добряньский* на зборах „Руськоѣ Головноѣ Рады" у Львовѣ як репрезентант Пôдк. Руси, а „Руська Головна Рада" выдае вôдозву „До братѣв угорських Русинов", в якôй вѣщуе им волю и свободу.

Творы Пôдк. Русинôв печатаються з початком XIX. в. в друкарни Мехитаристôв в Вѣдни, або в Галичинѣ. В *Перемышлѣ* в 1850. р. печатае Духнович свою мелодраму „Добродѣтель перевысшает богатство", в *Коломыѣ* печатае Корытняньский (Иван Данилович) в 1867. свою комедію: „Семейное празднество", та найбôльше знайдемо творôв Пôдк. Русинôв у *львôвських* часописях як: *Зоря Галицька, Зоря Галицькая яко Альбум на год 1860, Галичанин, Слово* и иньшѣ. Знайдемо там творы А. Духновича, А. Павловича, Кралицького, дописи Нодя, Туряна — дописи з Пряшева, Ужгорода, Кошиць, Будина и т. д.

Найвыразнѣйший выслôв *единости — религійноѣ и народноѣ* — дае А. Духнович в своим вершу. „*Голос радости* в честь новопоставленому митрополитови Львовско-Галицкому Григорію Барону Яхимовичу от угорских Русинов". (*Зоря як альбум*, Львôв 1860 р.)

Бо свои то за горами, — не чужи:
Русь едина, мысль одна у всѣх в души;
То и Пастырь, что для всѣх там есть Отцем,
Помнить, что мы также братья-Русь жіем!

А жіем тут тѣм-же серцем и душой,
С тѣм-же словом и во вѣрѣ той самой, —
Так, что если кто болѣет як-нибудь,
Нашой братьи боль такійже тиснеть грудь.
Также само веселимся, если там
Час веселый, Галичане, граєт вам
Вот, як нынѣ, увѣренье шлем до вас:
Что Карпаты не розлучать вѣчно нас.

Отсѣ слова А. Духновича: „*бо свои* то за горами *не чужи*" и „жіем тут *тѣм-же серцем и душой*, и с тѣм-же *словом и во вѣрѣ* той самой" — найлѣпше характеризують стрѣмленя Подк. Русинов того часу до культурно-просвѣтноѣ и религійноѣ єдности Пôдк. Русинôв з Галицькими Русинами.

Роздѣл межи Пôдк. Русинами и галицькими став ся по смерти Духновича—головно по 1867 р. — не з причины нѣ одных, нѣ других. Галичане мали лекшѣ односины, у них пôшов розвой литературы и громадського житя по лініі *демократизму*, народна мова заволодѣла в найнизших и найвысших школах, литература стала народна содержанем, формою и мовою. На Пôдк. Руси мадяризація по 1867. р. стримала розвой руського житя, а стримала той розвой не лем тым, що Пôдкарп. Русинам забрано их права, але ще бôльше тым, що *перервано звязи Пôдк Русинôв з галицькими*. Пôдк. Русины и самѣ приложили не мало до того своих рук. Их *консерватизм* казав им все шукати якоѣсь литературноѣ мовы — всюды, а лем не в своим народѣ. По 1867. брали за литературну мову раз російську, то знов церковно-славянську, доки й самѣ не одреклися назвы „Русь" — як се зробив Карпат в ч. 6. за 1884 р. (Цитат даю далѣ) — доки и самѣ не стали себе называти вже не „Русинами", а „греко-каѳолическій народ". (Часто в календарях Общ. Василія Великого).

Тому отже, що розвой руського житя в Галичинѣ пôшов дорогою до демократизму, а на Пôдк. Руси иньшою, майже противною—перервалися давнѣ добрѣ зносины. Драгоманов [1]) пише в своих споминах, як в 1876. р. звидѣв Мукачѣв, Ужгород и говорив з тодѣшными Русинами. В Чопѣ в ресторації „пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тупость, егоізм і слабодушность інтелігенціі руськоі, — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й

[1]) М. Драгоманов. Австро-руські спомины. Львів. 1892., ст. 430.

страву, і коли отямився, то побачив, що в мене з очей капають сльозы прямо в тарілку“.

Змѣна на лѣпше — то є навязаня новых зносин галицьких Русинôв з Пôдкарпатья зачалося з концем XVIII. в. и з початком XIX., про що будемо говорити далѣ.

2. *М. Лучкай.*

З концем XVIII. и початком XIX. вѣку розвиваеться в европейських литературах так званый неоромантизм, то є напрям в письменствѣ опертый не так на розумѣ як на буйнôй фантазіи та чутю. Рôвночасно з романтизмом розвиваеся й етнографія, то є наука про народ. В перших часах займаються етнографи збиранем народных пѣсень, оповѣдань, переказôв и т. п. Поэты-романтики беруть темы до своих творôв из устноѣ народноѣ литературы.

На той самый час припадае и *вôдродженя славяньских народôв.* Славянськѣ вченѣ стають студіювати давнину свого народа, його мову та исторію и дають тым *основы новому живому письменству – в живой народнôй мовѣ.* Москалѣ (Русскѣ), Украинцѣ (Русины), Сербы, Болгары кидають церковнославянщину будьто вже при кôнци XVIII. вѣку, будьто з початком XIX. и стають писати своею народною мовою.

Вôдгомôн сего вôдродженя не поминув и Пôдкарпатську Русь. И на Пôдкарпатськôй Руси вôдбилися впливы сих важных европейських струй. Впливы сѣ переходили головно через Вѣдень, де студіювали Сербы, Болгары, Чехи и часть руськоѣ молодѣжи з Пôдк. Руси: Николай Теодорович, Мих. Балудяньский, Иван Орлай, Михайло Лучкай, Иван Фогоросси, Бережанин та иньшѣ.

Ученымъ — филологом з Пôдкарпатськоѣ Руси, на якôм найдосаднѣйше вôдбилося славяньске вôдродженя та який хотѣв результаты того вôдродженя перенести на Пôдкарпатську Русь, був *Михайло Лучкай.* Называв ся вôнъ Матяцкôв, але що походив з Великих Лучок, назвав себе Лучкаем. Теольогію кôнчив в Вѣднѣ, де слухав выкладôв славного слявиста Добровського. Якийсь час був Лучкай придворным священиком у герцога Карла Люкки, що був кандидатом на грецький королѣвський престол та який на своим дворѣ завѣв славяньске богослуженя[1]) Образова-

[1]) Близше: Д-р Ярослав Гординський: Основане гр.-кат. церкви в князівстві Люкка в Італії—в Зап. Наук Тов. ім. Шевченка, т. CXXV.

ный за границею та обôзнаный из житям, исторіею та литературою Славян, вернув Лучкай на Пôдкарпатську Русь и сюды бажав перенести новѣ идеи. Правда, сам писав по латинѣ, але его ученѣ творы односяться до мовы та исторіѣ Пôдкарпатськоѣ Руси. В 1830. р. выдав в Будинѣ: Gramatica Slavo Ruthena.

Лучкай задумав—як говорить у вступѣ на VIII. сторонѣ—дати граматику мовы, що называеться „карпаторуська, а яку уживають кромѣ Малоѣ Руси и Польщѣ головно в Галичинѣ, Володомиріѣ, Буковинѣ и за середным хребтом Карпат, то е в горѣшнôй Угорщинѣ аж до Спишу". Иньшими словами: автор задумав дати граматику русько-украиньскоѣ мовы. Але на дорозѣ стояли ему двѣ перешкоды: автор не був нѣ в Галичинѣ, нѣ на Украинѣ и не знав всѣх діалектов нашоѣ мовы, а на Пôдкарпатськой Руси до его часôв—як сам се автор говорить—було друкованых всего чотыри книжки. До того автор не мôг увôльнитися од церковнославянщины и его мова е з домѣшкою церковнославянщины, яку уважав матерю руськоѣ мовы [1]).

При кôнци граматики подав Лучкай народнѣ пѣснѣ, приповѣдки, загадки и пр. Примѣром (ст. 172):

Котилися возы горы,
На долинѣ стали.
Любилися чорны очи
Теперь перестали.
Два голубки воду пили,
А два колотили,
Богдай тоты несконали,
Что нас разлучили.
Кедь бы горы прокопати,
Лѣсы прорубати,
Абы видно мою милу,
Коли лѣгать спати.
За горою высокою
Мѣсячек мѣнився,
Ишел кривый до дѣвчины,
Слѣпый придивився.
На Брустурах загремѣло,
На Ясѣню блисло,
Богдай тебе моя мила
По под серце стисло и т. д.

---

1) Про граматику Лучкая vide: Михайло Возняк: Студії над галицько-українськими граматиками XIX. в." Записки Н. Т і. Шевченка, т. 90. ст. 80—92 і д-р Осип Маковей: Три галицькі граматики — в обох говориться про вплив граматики Лучкая на галицькі граматики і на М. Шашкевича.

Лучкай зреформував и правопись, выкинув ъ, писав: великѣ, гарнѣ и т. п. Своею граматикою, а головно вступом до неѣ, мав Лучкай вплыв на розвой языкознавства на Подкарпатской Руси и в Галичинѣ. Граматика Духновича з 1853. рока та граматика Кирила Сабова и Евменія Сабова з 1865. рока выказують вплывы сеѣ першоѣ граматики [1]) Але бôльший вплыв як на руських граматиков Подкарп. Руси мала граматика Лучкая на Галичину. Той вплыв и був иньший: на Пôдк. Руси Кирило Сабов и Евменій Сабов затирали рôжницѣ (розлуки) межи церковнославяньскою мовою и народною — в Галичинѣ противно: опертося на тых розлуках, на якѣ вказував Лучкай, и творено литературну мову на основѣ народноѣ, як се бачимо межи иньшим у Маркіяна Шашкевича.

Кромѣ граматики написав Лучкай ще „Historia Carpatho-Ruthenorum“ в 5 томах, але та история не выйшла доси друком. (Сим трудом Лучкая хоснувався потôм М. *Дулишкович*, який выдав *„Историческія черты угро-русских“ в Ужгородѣ р. 1874, 1875 и 1877.* Але Дулишкович тôлько споганив труд Лучкая. Его „Историческія черты“ писанѣ такою страшною мовою та так хаотично, що их мало хто и читав и они забулися безслѣдно).

Выдав М. Лучкай и „Проповѣди“ мовою зближеною до народноѣ, якѣ в свôй час були дуже популярнѣ.

2) *Иван Фогорошій и Бережанин.*

Вплыв славянського вôдродженя вôдбиваеться ще на однôй граматицѣ, яка появилася в тôм часѣ. Се *„Русько-угорська грамматіка, соч. Ивана Фогороссѣ, у Вїдню—Вїеннѣ. 1833“.*

Иван Фогорошій був од 1878—1834. парохом при церквѣ св. Варвары в Вѣднѣ. Кромѣ граматики выдав вôн молитвослов для гр.-кат. жовнѣров. Се був загалом перший молитвослов для жовнѣров [2]). Про образованя й зnаня И. Фогорошого може то свѣдчити: в 1832. р. звернувся цѣсарь Франц I. до перемыського епископа Ивана Снѣгурського з просьбою, щобы подав ему кандидатôв на опорожне-

---

[1]) vide Возняк op. cit. ст. 82—83.

[2]) Молїтвеннїк, содержащїй благопотребныя моленія... ко стану и званїю благовѣрных Словено-руских или греко-каѳолїческїх Австрїйской армѣи воїнов приспособленыя. I. Ф. гр. оун. парох в Вїеннѣ. Тїснен во Будїнѣ 1831.

нѣ мѣсця епископскѣ, бо „в мойому королівстві Угорщині нема, здавалось би, майже ніяких індівідуів, яким можна би їх надати“. Епископ Снѣгурский згадав тодѣ про И. Фогорошого и так писав про него до львôвського митрополита: „гадав би я також згадати про о. Фогорошія, котрий в крижевацськім дієцезії, невеликій, зложеній лиш із кільканайцяти парохій, міг бы бути аплікований, коли стан його здоровля позволяе і ніщо йому на перешкоді не стоїть, атжеж він, ліпше знаючи тамошні обичаї і людей, повинен би бути догіднійший ніж хто инший з наших сторін...[1]).

Вступ до граматики Фогорошого подае Е. Сабов[2]) Самоѣ граматики менѣ не вдалося знайти анѣ в библіотецѣ в Мукачевѣ, анѣ в Ужгородѣ, але вже из титулу та из выдрукованого вступу выдимо, що Фогорошій задумав дати подручник науки мадярскоѣ мовы для русинов. Правопись его замѣтна тым, що замѣсть *и* и *і* уживае ї (тїя велїкія и многочїсленныя благодѣянїя, коїмы ты в изтеченїи и т. д.). Выкидае ъ, (нас, убогїм, законным), а також замѣсть *щ* уживае *сч*, отже: счїрый (щирый), счедрый (щедрый) и т. д.

До тоѣ самоѣ групы, що Михайло Лучкай и Иван Фогорошій належить и *Иван Бережанин*. Образуеться вôн в Вѣднѣ, де спôзнаеться з важнѣйшими творами славяньского одродженя, займаеться филологією и звертае свôй зôр на мову свого народа и діялекты Пôдк. Руси. Написав вôн бôльший твôр про историю и топографію Подк. Руси, з якого вытяг переслав в 1827. р. Орлаеви з отсею замѣткою: „Сія с сочиненнато мною историческо-топографического карпато или угро-россіян описанія, внемже многшая и важнѣйшая о народѣ сем описанна суть, извлещенна того ради вам посилаю, да испытаете я, и аще она вашего и может иных удовольствія достойно будуть, тогда цѣлое сочиненіе вам отслати непренебрегу...“ З отсеѣ замѣтки довѣдуемося, що Бережанин написав якесь довше „историческо-топографическе карпато или угро-россіян описаніе“, з якого пересылае Орлаеви частину, яку назвав: Вьобще о различїи славянских нарѣчій, собственно же о мало й карпато или угрорусских“[3]).

[1]) Д-р Василь Щурат: „На досвітку нової доби“ в статѣ: Цісар Франц І. і еп. Снігурський, ст. 79—80.

[2]) Е. Сабов: Христоматія, ст. 72—73.

[3]) И. С. Свѣнцицкій: Матеріялы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. Львов. 1906., ст. 46—56.

Бережанин був досить одзнакомленый з важнѣйшими творами славяньского одродженя, згадуе граматику Адама Богорича з 1584. (який вже робить розлуку межи мовою Moschovitica и Ruthenica), Балбина (Bohemia docta з 1776), Словар польскоѣ мовы Линде, Шафарика (Gesch. d. slav. Litteratur), Pannoniusa и т. д..

Бережанин подае розлуку межи мовою руською (малоруською, тепер званою—украиньскою) и російською (великоруською), а вслѣд за тым подае характеристику руських нарѣчій Пôдкарп. Руси. Се загалом *перша* статя, яка займаеться *руськими діялектами Пôдк. Руси и стараеться дати их синтезу* [1].

---

[1]) Для примѣру, як вже в 1827. р. дивився Бережанин на односины малоруськоѣ мовы до великоруськоѣ и на діялекты Пôдк. Руси, далѣ для характеристики его мовы, стилю и правописи (писав: русскій, руській, рускій, руський и т. д.), а також тому, що книжка д-ра И. Свѣнцицкого, яка подае сю статю, мало доступна нынѣ на Пôдк. Руси — наведу из статѣ Бережанина одповѣдну частину.

...бесѣда (малоруська) в обще взявше от церковного и велико-российского языка слѣдующим отличается: в 1-ых тым: что мало-россіяне иногласну букву или писмо г в коренных славянских или русских словѣх яко латиньское h, в чужих паки: яко елинских, латинских й нѣмецьких яко g, или еллинское g произносять н. п. Ґрамматика, ґраммота, ґеографія, ґвалт, ґрунт, ґуз, зиґар, ґатива и п.

По 2-ое что вмѣсто иногласнаго писма л, найпаче при конци слов прешедшаго время, й в нѣкоторых именех, яко в произносять н. н.: молив, мовив, гварив, говорив, читав, писав, пошов, прійшов, таже: вовк, вовна и п.

По 3-ое что в неопредѣленном времени письмо и ясно выражають н. пр. говорити, ходити, чинити, слухати, чути, мовити, читати, писати й п.

По 4-ое таковжде самогласное о в именах перваго падежа по различіи нарѣчій и повѣтов, то уже вмѣсто а, е, і, то яко у й ѣ, то уже яко французское eu или угорское ö, й произносять н. п. голова, корова, коротко, человѣк, чорт, чорный, віл, кіл, кінь, піп, сніп, ніж или: свѣп, нѣжь, кѣл, вѣл, пѣп; таже: вул, кунь, кул, пуп, снуп, нуж, индѣже: веул, кеул, кеун, и п. в прочіих падежех единакожде о чисто и якоже надлежить произносить яко н. п.: вола, коня, кола, попа, снопа, ножа и п.

По 5-ое сложенное ѣ, іе слитно или яко ї н. п. вїк, вїно, дїк, дїго, при конци же имен й слов, тоежде вмѣсто я употребляють н. н.: поросѣ, курѣ, телѣ, темнѣ, сѣмнѣ, килѣ, пирѣ и п.

По 6-ое сложенное я—їа в середичѣ речений произносять разлучно н. п. дїакон, мїасо, мїаккое, тїажкое, инодѣже слитно, н. п. дякон, дяк, мясо, мякое, тяжкое. При конци же перваго падежа в единственном и множественном числѣ вмѣсто а, н. п. яиця, пшениця, пятниця, драниця и п.

По 7-ое подобне сложенное писмо ы—ъї, иныи малороссіяне слитно произносять н. п. быки, выти, были, иныи паки яко и, н. п.: бики,

3. *Василь Довгович.*

Письменником, який вправдѣ не кончив теольогіѣ в Вѣдни, але який стояв близко до идей, голошеных М. Лучкаем, Бережанином и Фогорошим — був Василь *Довгович.* Походив из селяньского роду, уродився в 1783. р. в Золотарьовѣ (Мараморощина), гимназійнѣ науки скôнчив в Сиготѣ в 1805. р., философію в Вараздинѣ, теологію в Тарнавѣ и Ужгородѣ. Священником був в Довгôм, Лучках, Мукачевѣ и Густѣ.

Довгович належав до найбôльше образованых людей того часу не тôлько на Пôдк. Руси, але и в цѣлôй Мадярщинѣ. Писав по латинѣ, по мадярськи и по руськи, писав статѣ з астрономіѣ, стислоѣ философіѣ, писав религийнѣ и политичнѣ творы, писав и поезіѣ на всѣ высше наведенѣ темы у всѣх трех мовах. В 1831. р. именовано его членом кореспондентом угорськоѣ академіѣ наук. Помер в 1849. роцѣ.

Его руськѣ творы остали по бôльшой части в рукописях, за житя автора выпечатано „Катехис в стихословіи" при кôнци катехизму Кутки, кôлька стихôв в граматицѣ Лучкая и „Союз любве" Oda ruthenica ad monumentum Joannae Kovachich Budae 1807 [1]). Иншѣ остали в рукописях. В 1832. р. зôбрав автор свои поетичнѣ творы в оден зборник: „Poemata Basilii Dóhovits... in Manuscriptis edita Muncacesimi. Anno 1832. (тепер власнôсть о. Августина Волошина).

бити, вити, воли, корови, коли: и в мѣстоименех, где великороссіяне ой, малороссіяне ый или ій употребляють, н. п.: чесной, чистой, красной, благой, доброй, чесный, чистый, красный и п. или чесній, чистій, красній и п.

По 8-се малоросс два слова мало трудно произнесеть писма иногласная найпаче р, л: противо иных славян обыкновенія н. п.: чехов и поляков, котры ради краткости упустивши самогласная, только иногласная писма произносять н. п.: држся, трщить, крст; едино при другом нетерпить, но как будь самогласныя между тыя заводить н. п.: брада, крава, кратка, бразда, кладязь, глава, чело, чоловѣк, борода, корова, коротка, борозда, колодязь, голова, чоловѣк, чоло. А починающимся именем буквами о, у предлагаеть в н. п.: око, острый, отруби, ухо, уста; воко, вострой, вухо, вотруби и т. д. (Далѣ подае автор характеристику руських діялектôв на Пôдк. Руси).

[1]) В „Biografia Auctoris" зачислюе сам Довгович „Союз любве" до творôв „Typis edita" и подае рôк 1807, але на сторонѣ 42 подае замѣтку по причину написаня латиньскоѣ и руськоѣ епиграмы на смерть Иванны Kovachich и додае „An impressa, vel secus: non potui rescire".

Збôрник сей обоймае 1. Praefatio (2 ст.), 2. Biografia Auctoris (20 ст.), при кôнци якоѣ вычисляе автор всѣ свои печатанѣ творы, по сѣм слѣдуе похвальный стих (38 строф) в честь Довговича, написаный по его смерти в 1854. р. Ляховичем, а по сѣм щойно Poemata, яких е 190, в сумѣш латиньскѣ, мадярськѣ и руськѣ (стор. 29—209.), при кôнци Jndex Poematum—I Latinorum, II Hungariorum, III Ruthenicorum —и знов автобіографія написана по мадярськи.

Поезій е 190, з того 131 латиньских, 41 мадярських и 18 руських. Содержаня тых поезій дуже рѣжнородне, отже похвальнѣ оды, сатиры, философичнѣ, политичнѣ и т. д. Руських маемо 18, з того 3 похвальнѣ, (1. Союз любве 2. на тезоименитый день Андрея Бачинскій, 3. Радость дѣй на день отца), 3. религійнѣ (Пѣснь на Великій пяток, Пѣснь Храму на Успеніе Пр. Дѣвы и Пѣснь пастырская на Рождество Христово) и 12 свѣтських, по бôльшôй части гумористичных.

Мова сих поезій майже чиста народна, правопись Лучкая, хоть мѣсцями иде автор далѣ од Лучкая в напрямѣ до фонетики. Довгович пише як Лучкай без ъ (идеш нас, грѣшных...), в 1. одмѣнку числа многого при прикметниках уживае ѣ (старѣ, бѣлѣ...) и т. д. За Фогорошим оставляе автор ї и пише як писали в нас в XVI. и слѣдуючих вѣках: такїй, бѣленькїй, красшїй, якїй...). Далѣ робить автор розлуку межи е (je) и е (єдна, єще, єдным, є...) и уживае Ґ (Ґаздиня, Ґелетка)—одным словом продовжае традицію письменства в народнôй мовѣ, яка була на Подк. Руси в XVI., XVII. и XVIII. вѣках.

З религійных пѣсень Довговича одна з гарнѣйших „*Пѣснь Храму Церкве Должанскія*“.

I.

Небеснагѡ Ц҃ря Мати
Наша родино—
Въ небо йдеш пробывати
Божа дѣтино!
Йди, йди—й тут й там славна
Застучати за нас грѣшных данна
Обрадованна.

II.

День сей Твоегѡ переходу
Мїр хр҃тїянскїй
Празднует кождого году —

Нама Должанскій
Тебѣ бо храм наш сей є̃ издатый,
И тому дневи на все предатый
Ѿ коли зачатый.

3.

Ты бо за нас коло трона
Стоиши во небѣ —
Молячися, ꙗк патрона,
Во нашей потребѣ.
Ц̃рков, вѣра, громада, и весь град
Наш ся кличе на тебе, ꙗк заград—
Заступати людей рад.

4.

На нас голод, бѣды и напасти
Частѡ приходят,
Нас(,) тѣло, свѣт и злыя власти
На лихо приводят!
Недай, недай, наша заступнице:
Храни стадо и люди Царице —
Богородице!

5.

Храни в чистотѣ дѣвицы,
Жены во вѣрѣ,
Во чести мужи и вдовицы,
Громаду в мирѣ:
Старых крѣпи, молодых наставляй,
Всѣх Ѿ кары и гнѣва избавляй
С̃на умолляй.

6.

Оумоляй и нам здѣ собранным
Еще прожити:
Едным серцем и д̃хом ранным
Б̃гу служити:
Б̃гу поклон Ѿт всѣх Ѿдавати
И во Б̃зѣ Тебе величати
Божая мати!

Свѣтскѣ пѣснѣ Василя Довговича, зôбранѣ в зборнику з 1832. р., суть:

Моя Гусочка, *Дурень бем ꙗ журитися,* *Чортова жона*, *Баба пъпашка*, *Привилегія Блысъ*, (спѣваеться на арію: Гей, шум, шумундра...), *Дъвка на ꙗри съъват* (се пѣсня: *Заспъвай ми зазуленько*—ку! — яку помѣстив М. Лучкай в

своѣй граматицѣ як народну пѣсню), *Пѣснь жабам* (спѣваеться як пѣсня: Гой, на горѣ е дубина) *Г...... и ей сусѣда*, *Коханка тай Гунтай*, *Лучкай безжонный*, *Пяниця и егw корчажиця*, *Чому я и теперь музикант* (спѣваеться як: Не ходи Грицю на вечôрницѣ). При двох пѣснях зазначуе В. Довгович, що они суть доповненями народных пѣсень, а то „*Чортова жона не моя*" — Cantillena Populi Marmatici initio praeexistente per me suppleta, и *Коханка тай Гунтай*—audito initio reliquum suppletum ad notam suam. (Се польска пѣсня).

Лучкай-зѣлярь и пчоларь безжонный.

Других жоны тѣшат,
Мене мой квѣтки
Что нѣгда не грѣшат
Невинности свѣтки:
Сесѣ жïют изо мнов
И тото моя любов.

Кертик собѣ сѣю
И сам поливаю:
Фïялки лелѣю,
И зѣля, что знаю.
Тото все цвѣтет минѣ
Оу самой зеленинѣ!

Пчол ми брынят рой
Понад кертик детя,
Тото самѣ мой! —
Ци не щаслив я? —
Кобем быв ся уженив:
Ще бем собѣ май любив!...

II. Александер Духнович.

Вже Довгович був дав основы поезïѣ в мовѣ зближенôй до народноѣ, але Довгович не мав своими стихами вплыву на свôй час з тоѣ простоѣ причины, бо его стихи не були печатанѣ. Стихам Довговича не достае и нацïональноѣ идеѣ. Письмеником, що выйшов з того самого осередка, розвивався пôд тыми самыми вплывами, але якій внѣс в поезïю *почутя народности* — був *Александер Духнович*.

А. Духнович*) уродився 24. априля 1803. р. в Тополи Земплиньскоѣ жупы з попôвского роду. Батько, Василь, був священиком в Тополи, мати Марïя, з дому

*) Данѣ до бiографiи беру з автобiографiѣ А. Духновича писаноѣ по латинѣ по 1860-ом роцѣ. Се выривок з якогось большого рукописного зборника, писаного Духновичем, 4⁰, сторона 93—120, титул „Duchnovics Alexander". (Тепер власность А. Волошина).

Ґербери була попôвською дочкою. Александер був другим сыном в своѣх родичѣв. Выхованям сына занявся батько, в своѣй автобіографіи згадуе Духнович, що „Pater filium suum secundogenitum studiosissime in *nationali ruthenica litteratura* excoli curabat“, хоть не згадуе, яка се була та „nationalis ruthenica litteratura“. Дальшим выхованям занявся дѣд по мамѣ, який подав молодому хлопцеви елементарнѣ руськѣ (ruthenica) вѣдомости. В 1813. р. перейшов до Ужгороду до нормальноѣ школы, яку скôнчив по 3 лѣтах, по сѣм перейшов до гимназіѣ. В 1816. р. утратив батька, який помер на тиф, мати остала из 6 малыми дѣтьми, з яких Александер був найстарший. По укôнченю гимназіѣ бажав посвятитися науцѣ инжинеріи, але мати змусила (coegit) ити на теологію. В 1821. приняв його епископ Таркович на теологію и надѣлив стипендіею 150 австр. ф., щобы Духнович мôг докôнчити философію (нынѣшну 7 и 8 кл. гимназіѣ). Философію кôнчить в Кошицях (1821—1823), теологію в Ужгородѣ (1823—1827). По укôнченю теологіѣ став Духнович актуарем в консистори в Пряшевѣ. Старенький епископ Таркович числив тогды 73 роки житя, епархіею управляв Василій Попович, пôзнѣйший епископ мукачовский. Як актуарій працював Духнович дуже пильно, але за свою працю не достававъ... ґрошей и жив в великôй бѣдѣ. Даремно просив, щобы его увôльнено з пряшевскоѣ епархіи. „Мучитися однак в безконечнôсть молодому чоловѣкови було вже понад людскѣ силы“ — згадуе Духнович в автобіографіи. Бѣда так далася в знаки, що з концем октобря 1830. р. покинув мѣсце тортуры (locum torturae), з нѣким не розпращавшися. По дорозѣ позичив 1 ав. фл. и обдертый (lacer) та напôвбосый (seminudipes) прийшов до Ужгороду. Мукачôвский епископ повитав його радо, але не мôг приняти до службы, доки пряшевский не звôльнить, а пряшôвский епископ не хотѣв звôльнити Духновича, отже Духнович остався без хлѣба... На щастя познайомився з заступцем жупана в Ужгородѣ и той приняв молодого спосôбного, але прогнаного своими до своего дому, щобы учив його сына. В домѣ заступника жупана Petrovny перебув три роки (1830—1833). В 1833. р. принимае еп. Таркович Духновича знов до епархіѣ, в 1834. стае парохом в Бѣлôй вежи, яка три роки стояла опорожнена, бо нѣхто не хотѣв еѣ брати, така була добра. Тут перебув 4 роки (1834—1838). Про Бѣлу вежу згадуе Духнович,

що се була його чотыролѣтна вязниця. „Haec ergo est mea insula Helena“! — В априлю (23-го) 1838. р. покликано Духновича на консисторского нотаря в Ужгородѣ, тут перебув до януаря 1844. р., коли то именовано його каноником в Пряшевѣ и куды вôн перенѣсся. В часѣ революцiѣ арештованый (24/IV. 1849 р.), „quod ruthenicos scripserim libellos“. Арештовали його 4 мадярськѣ гусарѣ и оден польский легiонар... „До мене приступив оден польский ѣздець, якого называли капитаном; отсей чоловѣк отже накинувся на мене найлютѣйшими словами, ганьбив мене, высмѣвав нещасного, плював, в кôнци приказав, щобы менѣ стягнули чоботы, щобы я ишов босый. И се була як найбôльша тортура. Колиж нѣхто з його людей не стягав менѣ чоботôв, вдарив мене сильным ударом по лици и одôйшов блѣдый Поляк, якому я нѣчого найлѣйшого певно не бажав .. „Завезеный до Кошиць пересидѣв кôлька днѣв интернованый, по чѣм його выпустили. Помер в Пряшевѣ 30. марта 1865.

Пипин в „Исторiи славянских литератур“ так характеризуе Духновича: „личность, какiя встрѣчались и въ другихъ славянскихъ литературахъ въ критическiя минуты ихъ перваго пробужденiя... Свою книжную дѣятельность онъ посвятилъ народной литературѣ... Духновичъ былъ и поэтомъ“. — Д-р Иван Франко в своѣй розправѣ „Стара Русь“ характеризуе А. Духновича якъ „чоловiка без сумнiву доброї волi i не малих здiбностей“. Имя А. Духновича жие нынѣ на устах усѣх подкарп. Русинôв, почути мож рѣжнѣ похвалы, а навѣть такѣ: „Мы маеме Духновича и нам вже бôльше нич не треба“. Чим був отже Духнович для Пôдк. Руси?

Дѣятельнôсть Духновича дуже рѣжнородна. Духнович працював на поли педагогiи, писав стихи, драмы и був добрым руським громадянином — дбав, щобы пôднести пôдупалу руську культуру и народну свѣдомôсть на Пôдк. Руси. Щобы одповѣсти на пытаня: чим був Духнович для П. Р.? перейдемо ту його дѣяльность.

Педагогична и поетична дѣяльнôсть Духновича.

З початком XIX. вѣка не було на Пôдк. Руси своих букварôв для науки в народных школах. Дякоучителѣ учили по селах читати и писати на сербськôм букварѣ, часословѣ и псалтирѣ выдаными в Будинѣ. Кромѣ сего уживано

букварôв выдаваных у Львовѣ. Особливо заслужився для выдавництва букварôв львôвський митрополит Михайло Левицький, якого „благословеніемъ и повелѣніемъ" выйшов „Букварь славено-руськаго языка" в Будинѣ в 1816, а потому той сам у Львовѣ в 1817, 1819, 1826, 1827 и т. д.

Духнович зачинае свою литературну дѣяльнôсть вже в 1829. роцѣ, але першѣ його печатанѣ творы маемо щойно вôд 1847 р. Тым першим твором Духновича є *„Книжица читальная для начинающихъ."* По сѣм слѣдують иньшѣ шкôльнѣ книжки: *„Маленькая библія съ картинками"*, *„Краткая землепись"*, *„Катихисисъ Литургическій"* (1851), *„Молитвенникъ для русскихъ дѣтей"* (1854), *„Народная педагогія"* (Львôвъ 1857), *„Хлѣбъ души* (молитвословъ для дорослыхъ) и т. д.

Духнович як поет. Духнович писав много вершôв, якѣ нынѣ в бôльшôй части недоступнѣ загалови: однѣ остали в рукописях, другѣ печатанѣ по рѣжных выдавництвах, до нынѣ не зôбранѣ в одно.[1]) Много з тых стихôв мае нынѣ вже тôлько историчне, або библіографичне значѣня и забулося, — не забуто до нынѣ гимну „Я Русин был..." и „Подкарпатськіе Русины".

Щобы належно оцѣнити значѣня гимну „Я Русин был", пригадаймо собѣ той час, коли Духнович выступав и — цѣлый XIX. вѣк в житю Пôдк. Русинôв. В 1825. засновано Мадярську Академію Наук в Пештѣ; Мадяре стали выробляти свою *народну* мову и вводити еѣ у всѣ уряды и вôйско. В 1844. ухвалив пештеньский сойм закон, на основѣ якого введено мадярську мову у всѣ уряды угорськоѣ

---

[1]) Гляди: Іван Созанський: Поетична творчість А. Духновича Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові том 86. ст. 125. де подана бібліографія стихôв Духновича и спис рукописей в Народнôм домѣ у Львовѣ. — Однѣ з тых стихôв остали в рукописях, иньшѣ печатанѣ в рѣжных збôрниках. або часописях: в Поздравленіе Русинов на год 1850, 1851, 1852, Вѣстник (вѣденьска урядова часопись для Русинов) 1852, 1853, Отечественномъ Сборнику 1853, 1866, Церковной Газетѣ 1857, 1858, Зорѣ Галицкой 1853 р. Зорѣ Галицкôй яко Альбумъ 1860, Галичанинѣ 1862, Мѣсяцесловъ Общ. Василія В. 1865, 1866, 1867 и иньших, в коломыйськôй часописи „Голосъ Народный" 1865, в Золотôй Грамотѣ 1865, Словѣ 1865, Ластôвцѣ Клемертовича 1869, 1874 Листку 1885, 1892 — а вкôнци в Букварѣ, який выдав Духнович: Книжиця читалная для начинающихъ. Будинъ 1847. и иньших. Гляди також: Галицко-руска Библіографія И. Левицкого В. VI. sub voce). Рукописи е в бібліотецѣ Нар. Дому у Львовѣ и библіотецѣ О. Василіян в Мукачевѣ и капитульнôй в Ужгородѣ. (Рукописи Духновича, що були в Народнôм Домѣ у Львовѣ, межи иньшими рукопись ще непечатаноѣ драмы Духновича, вывезено в 1915. р. до Ростова над Доном, де они й доси).

короны, отже и Пôдк. Руси. По 1848 р. перенесли Мадяре всю ненависть, якою палали до Москалѣв за Вилагош, на Пôдк. Русинôв. По 1867-ôм роцѣ змоглася мадяризація ще бôльше, на Пôдк. Руси стремлять Мадяре всею силою, щобы знищити Русинôв и зробити з них Мадярôв.

Як заховалися Русины проти сеѣ мадяризаціи? Якѣ були протесты? На политичнôм поли був протест Адольфа Добряньского, який перейшов в 1848 роцѣ на сторону Австріи и Россіѣ проти мадярськоѣ революціи. А в литературѣ протест проти тоѣ мадяризаціѣ в XIX. вѣцѣ и з початком XX. в.? Такого протесту не було жадного! Интелигенція руська пôддавалася, однѣ скорше, другѣ поволѣйше. Чи дали такий протест от хочбы А. Павлович? Евген Фенцик, Уріель Метеор? Нѣ. Однѣ из них як бы и не бачили, що довкруги них дѣеться, иньшѣ дорѣкають свому народови за його темноту, піянство й упадок и не доходять до жерела того упадку, ще иньшѣ як Уріель Метеор — величають мадярську культуру. За весь XIX. вѣк из всѣх письменикôв Пôдк. Руси оден Александер Духнович пôднѣс протест проти мадяризаціѣ, проти ренегацтва, а за затриманям, збереженям своеѣ народности. Тым протестом е його гимн: *Я Русин былъ, есьм и бу у.*

Я Русин былъ, есьм и буду! — се те рѣшучо слово, яке прорекла зранена Пôдк. Русь за цѣле XIX. столѣтя устами Духновича. — Вы мадяризуйте, вы старайтеся стерти наш народ з лица землѣ — даремна ваша праця! Я Русин был, есьм и буду! Проти вашоѣ волѣ, проти вашоѣ силы. — Я Русин был, есьм и буду! Отсей протест — отсе вся та сила, яка зробила имя Духновича дорогим всѣм Пôдк. Русинам. Дальше содержаня верша просте: простым выразным словом мотивуе Духнович, чому вôн Русином был, есть и буде...

„Я родився *Русином*
Русин мôй был отець, мати,
Руськая вся родина,
Русины сестры и братя
И широка дружина.
Я свѣт узрѣв под Бескидом,
Первый воздух *руській* ссав,
И кормився *руським* хлѣбом,
Русин мене колысав.
Коль первый раз отворив рот,
Руськое слово пророк
На азбуцѣ первый мôй пот

З молодого чола тек.
Руским потом я питан быв,
Руским ишов розходом
В широкій свѣт: но не забыв
З своим знатися родом.
И тепер кто питает мя?
Кто кормить, кто мя держить?
Самое *руское* племя
Мою гордость содержить!

Як бачимо умотивованя протесту просте, як то кажуть, на хлопськый розум. *Отець, мати, вся родина, сестры, братя* — всѣ суть Русинами. — Чим иньшими и я можу бути — як не Русином?!

Свѣт узрѣв я пôд руським Бескидом перший воздух ссав я руський, перший хлѣб ѣв я руський, колысав мене Русин — чим иньшим можу и я бути, як не Русином?!

Коли я отворив рот — перше слово промовив я руське. Коли став учитися — то найперше взявся за азбуку, хлѣб ѣв я здобутый руським потом — чим иньшим можу и я бути — як не Русином?!

Гимн кôнчиться присягою:

Прото тобѣ, о роде мôй,
Кленуся живым Богом
За печальный пот и труд твой
Повинуюся довгом.
. . . . *Я твой буду,*
Твоим другом и умру!

Кромѣ сего гимну мôг Духнович нѣчо бôльше не написати и остав бы однаково дорогий кождому Пôдк. Русинови. Що бôльше мож сказати: „Я Русин быв, есьм и буду!“ Духновича — се оден одинокий твôр з усеѣ руськоѣ литературы Пôдк. Руси XIX. вѣку, який не згинув до нынѣ и не згине. Де иньшѣ авторы? Хто их нынѣ знае, хто их читае? Усе забулося — бо и не было вартне, щобы його памятати. Духновича: „Я Русин быв, есьм и буду“ се carmen saeculare XIX. вѣку цѣлоѣ Пôдк. Руси.

Другий гимн Духновича: „Подкарпатскіѣ Русины — оставте глубокій сон“ — вже слабший. — Иньшѣ стихи Духновича по бôльшой части позабувалися. Их мож быось на якѣ групы подѣлити. *Панегирики и похвальнѣ оды.* Сюды належать: *Ода Василію Поповичу, Епиѳаламіон Вас. Поповичу, Праводушне привѣтствованіе Франца Іосифа, Голос из под*

Карпат, Голос радости, Поздравленіе Новому Другу и иньшѣ Найгарнѣйший из сих е „Голос радости в честь новопоставленному Митрополиту Львôвско-Галичскому Гр. Яхимовичу от угорских Русинов" — про якого провѣднѣ думки мы говорили в попереднôм. *Морализуючѣ (Роза, О смиреніи юнцов О чести, Слава миру, Способы щастя, Храм любви, Страсть молодца, Счастье жизни и иньшѣ) и тѣ, в яких величае божу велич.* (Сюды належать: *О Бозѣ Створителѣ, Пѣснь Богу всемогущему, Пѣснь земледѣльця весною и иншѣ).*

Писавъ Духнович и *чисто ліричнѣ стиши (Пѣснь о придворной жизны, Самотность, Свобода, Сѣтованіе П. Аньоша, Сирота въ заточеніи, Послѣдная моя пѣснь, Дума на 60-лѣтный день . . .), иншѣ чисто еротичнѣ (любовнѣ) (Пѣснь о отходѣ любезной, Пѣснь къ любезной, Незабудка, Тоска на гробѣ милои) и политичнѣ (Я Русинъ былъ, есть и буду, Подкарпатскіе Русины оставте глубокій сонъ, Ода на тріумфъ Ніколая Царя Россіи, Стихи на взятіе Варны, Отвѣтъ Іосифови Левицкому, Орелъ, Любовь милой и отечества та иншѣ.*

Деякѣ з тых вершôв мають мотив та форму вершôв XVIII вѣку — особливо панегирики. Загалом належить пôднести як характеристичну прикмету (свойство). Духновича, що вôн остав чужий *литературному напрямови, який сильно володѣв в тôм часѣ в Европѣ.* Маю на думцѣ *романтизм и народну пѣсню.* Духовнича не доторкнув романтизм, нѣ народна пѣсне анѣ через тодѣшну мадярську литературу и еѣ великий розцвѣт по 1820. р. — нѣ вкôнци не був знаный йому розвой украиньскоѣ литературы. Незнанѣ остали єму творы Котляревського, Квѣтки, Шевченка, Шашкевича та иньших, якѣ выпередили Духновича своими мотивами о цѣлый вѣк.

Межи вершами Духновича стрѣчаємо оден одинокий вѣрш написаный пôд впливом народноѣ пѣснѣ. Се пѣснь простонародна: „Приди ты до нас" (Мѣсяцеслов Общ. В. В. 1864 и 1886 р.) — написаный мабуть коротко перед смертю.

Написав А. Духнович и драму: *Добродѣтель перевысшаe богатство,* яку выдано в Перемышли 1850. р. Драма написана из жита народа для народа. В драмѣ выступаe богатый газда *Многомав*, гордый и зарозумѣлый на своє богатство, що цѣлыми днями и ночами пропиваe свой маєгок у жида *Чмула,* який є єго щирым приятелем. Свого сына *Федорця* не посылаe Многомав до школы, певный, що синови оставить богат-

ство, отже наукп йому вже не треба. Чмул зо своими спôльниками обкрадає Многомава и кидає подозрѣня на *Чесножива* и *Богумилу*. Сѣ двоє суть контрастом до Многомава, обоє тверезѣ, працьовитѣ, чеснѣ, посылають своих дѣтей до школы и выховують в чеснотѣ. Через те не любить их Чмул и на них кидає подозрѣня. В II актѣ одбувается громадский суд. Судиѣ — усѣ пiяки, приятелѣ Чмула, засуджують невинного Чесножива и Богумилу за крадѣж, яку дѣйсно пoповнив Чмул з ворожбитом *Незохабом*. По сторонѣ Чесножива и Богумилы стає учитель *Мудроглав*. Третый акт дѣється по 10 лѣтах. Многомав пропив весь маєток и зôйшов на бѣду и нужду, жѣнка покине його, сына йому повѣсять, бо выявилося, що вôн злодѣй и душегуб. И Чмула зловили на злодѣйствах и арештують. Чесножив и Богумила, якѣ все житя працювати и були тверезѣ, помагають Многомавови в бѣдѣ и потѣшають его в смутку. Их дѣти кôнчать школы, — Иванко, сын Чесножива, стає адвокатом, а Антон, сын Богумила, стає фабрикантом.

Драма — як згадано высше — написана для народа, тенденцiйно. Психологичных тонкостей и анализы души не знайдемо. Автор бажав доказати в своѣй драмѣ, що *богатство без просвѣты и чесноты веде в нещастя и противно: просвѣта, чеснота хоть и худобнѣ* дають спокôй души и ведуть до щастя. Мова сеѣ драмы красна, чиста народна и хоть Духнович пôзнѣйше писав, що народна мова *безазбучна* и не надається до литературы — то сам своєю драмою доказав противное, за що йому належиться подяка.

Не мож поминути мовчки и бажань Духновича розширити выдавничий рух, особливо выдаваня книжочок для народа. В часах Духновича не було жадноѣ руськоѣ печатнѣ на Пôдк. Руси. Сам Духнович печатав своѣ творы в Будинѣ, Вѣдни и в Галичинѣ. Тому носиться з думкою, щобы заложити руську печатню при монастыри в Мукачевѣ. В той цѣли приѣхав в 1850. р. з Пряшева до Ужгорода, його думку подѣляв епископ В. Попович — але изза политичных причин не введено еѣ в житя. Другий задум (намѣреня) Духновича було заложити товариство, яке выдавало бы дешевѣ книжочки для народа. Але и тоѣ думки не введено перед смертю Духновича в житя.

В 1850, 1851 и 1852 выдав Духнович альманах „Поздравленіе Русиновъ“, в якôм мѣстилися творы сучас-

ных єму авторôв, а то А. Павловича, Н. Нодя, Янкуры, Выслоцкого, Солтиса и иньших. Але сей зббрник має нынѣ вже чисто библіографичне значѣня.

При кôнци треба ще згадати про погляды Духновича на литературну мову.

Духнович выступає в добѣ романтизму, але романтизм не тронув Духовнича и Духнович стоѣть своими вѣршами по серединѣ межи давною добою й новою. Мова єго творôв народна малоруська (украиньска) — але не чиста. Рѣшучого кроку — щобы зближитися до народу — як зробили єго сучасники в Галичинѣ: Маркіян Шашкевич, Якôв Головацький, Вагилевич, Лозиньский, Устіянович, Могильницький та иньшѣ, якѣ перейшли в тых часах вôд церковнославящины до народноѣ мовы и на мотивах народноѣ поезіѣ оперли своѣ творы — того рѣшучого кроку не зробив Духнович. Вôн зближився до народноѣ мовы, але не по то, щобы єѣ зробити литературною мовою. „Мнѣніе наше такое, что народный нашь язык в *союзѣ є библическим, или церковно-славянским языком есть*, мы желаем к нему приближити *и нашу народность на нем образовати*"—пише А. Духнович в вѣденьскôм „Вѣстнику" из 1850, ч. 62. в дописи з Пряшева*). Коли в тых часах велася завзята боротьба в галицьких часописах в справѣ того, яку мову взяти за литературну: народню, москальску, чи церковнославяньску — тодѣ А. Духнович брав удѣл в тôй боротьбѣ и выступав проти народноѣ мовы та тых авторôв, якѣ писали народноѣ мовою як пр. Антôн Могильницький. Народню мову, якою писав поет Могильницький, Микола Устіянович та иншѣ, называє Духнович в 1856 р. „*безправною, простою служанкою, безазбучною: валяющуюся по корчмамъ и по вольнымъ домамъ***).

А. Духнович не придвидѣв, що нова народна литература мусить бути народна, в народной мовѣ — а не в умершой „библической". Житя пôшло иньшою дорогою. Правда на вытворене таких а не инакших поглядôв в Духновича вплинули тѣ вôдносины, про якѣ мы згадували из самого початку. До того в пятьдесятых роках зачалася межи Сербами, сусѣдами Пôдкарпатских Русинôв,

*) Др К Студиньский: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62. — Львів 1905., ст. XXII—XXIII.

**) Др К. Студиньский: Кореспонд. Якова Головацького в літах 1850—62 ст. CXXIII.

реакція проти сербськоѣ народноѣ мовы, яку увѣв в литературу Вук Караджич. В 1851. роцѣ выдав у Вѣдни Серб, епископ Евген Моаннович, граматику церковнославяньскоѣ мовы, а у вступѣ до неѣ выступав проти сербськоѣ народноѣ мовы — а побивався за тым, щобы церковнослав. мова стала знов спôльною всѣм Славянам. Годѣ дивуватися, то тѣ самѣ погляды стрѣчаемо в тôм часѣ в А. Духновича. Такѣ самѣ погляды высказували и иншѣ тодѣшнѣ Пôдкарп. Русины як Нодь и кореспонденты до „Вѣстника“ з Лябора, Токая, Ужгорода, Спижа, Земплина и т. д.**)

Але житя та розвôй мовы пôшов *иньшою дорогою*. Нѣ у Сербôв, нѣ в Русинôв церковнослав. мова не стала литературною, а литературною стала як раз *народна*.

Перед смертею справляв Духнович своѣ давнѣйшѣ стихи, писанѣ мовою зближеною до народноѣ — на російщину. Так на примѣр справив вôн „Пѣснь земледѣльця весною“.

В 1852 р.

Лѣтай, лѣтай, жаворонку,
Въ воздуху кружи,
Заспѣвай ми и легонько
Щебечь до души и т. д.

Пôзнѣйше „справив:“

Вейся, жаворонокъ звонкій,
Вейся и кружись!
Надъ моей родимой нивой
Пои и веселись и т. д.

Значѣня А. Духновича. Мы бачили, що вже перед А. Духновичем уживано нашоѣ народноѣ мовы в письменствѣ Пôдк. Руси, але *народну идею*, народну душу вложив в то письменство щойно А. Духнович „Я Русин быв, есьм и буду“ остане все найбôльше знаменным твором Духновича и всего руського письменства Пôдк. Руси в XIX. вѣцѣ. Духнович положив ширшѣ основы руському письменству своею педагогичною, поетичною и драматичною працею. — Народну мову уводить в письменство и особливо в драмѣ „Добродѣтель перевысшае богатство“ выказуе *богатство народноѣ мовы*, яку вôн учився на селѣ од простакôв, яку опанував и якою

**) Др К. Студинський: высше згадана книжка ст. XXXVII—XXXVIII.

умѣв высказати всѣ свои думки и понятя. Отсею драмою *найлѣпше доказав Духнович, що малоруська мова, якоѣ уживають на Пôдк. Руси, є способна стати литературною, бо вже сам Духнович зробив еѣ литературною.* Належить також и се пôднести, що скрѣзь у Духновича пробиваєся почутя одности й злуки з великим малоруським народом. В культурной злуцѣ з рештою малоруського народа выдить Духнович и будучность малоѣ частины того народа — Пôдк. Руси. Помимо неприхильных обставин, в яких жила Пôдк. Руси за Духновича, батько Духнович не упадає на дусѣ, а крѣпко вѣрить у гарну, лѣчшу будучность свого народа.

Не красился пѣрьем чужим
А крѣпился духом дужим,
Не измѣнял ни на страстях,
Терпѣл бѣду в тых напастях—

спѣває про себе в „Послѣдна моя пѣснь". Але мимо тых напастей вѣрить вôн в побѣду правды и звертається до дѣтей з высоким зазивом:

С мыслею о горной жизни
Жійте благо для отчизны,
А чужины стережѣтся,
Чуже в вас не устоится!

III. Зворот до москальофильства в шѣсдесятых роках XIX. вѣку.

1. Причины. В 1848. р. пôдняли Мадяры повстаня проти Австріѣ, російський царь, Микола, боявся, щобы революція з Угорщины не перенеслася до Галичины, а одси в Росію, зôбрав велику армію и через Галичину перейшов на Угорщину, де розбив мадярських повстанцѣв пôд Вилагошом в 1849. роцѣ.

Важну ролю в тôм часѣ в історіи Пôдкарпатськоѣ Руси одограв *Адольф Добряньский.* Вôн то втѣк в 1849. роцѣ, коли зачалася революція, з Угорщины до Галичины, був тут на зборах „Руськоѣ Головноѣ Рады" як репрезентант Пôдкарпатських Русинôв, а потôм вернув на Подкарпатську Русь враз з російськими вôйсками. По розбитю Мадярôв Пôдкарпатська Русь дôстала автономію, а Адольф Добряньский — став еѣ намѣсником — наджупаном 4 жуп. Тодѣ

заведено руську мову в дѣловодствѣ, в ужгородськой гимназіѣ, на таблицях з назвами улиць и т. д.*)

Але вкоротцѣ по погромѣ з 1849. р. стали Мадяры пôдноситися. До того допомогла им в 1867. р. и нѣмецька Австрія, яка потребувала помочи Мадярôв проти своих Славян. Дôстали Мадяры знов силу в руки, тодѣ „на Русинів перенесли Мадяри всю ненависть, якою палали до Росіян за погром 1849. р. Нищити Русинів зробилось не мов патріотичним обовязком мадярським, дарма, що сповнюване сего ніби патріотичного обовязку вело за собою економічну руіну, духову темноту і безпомічность півмиліоновоі маси народу, виключало від цивілизаційного розвою і поступу цілі обширні комітати, деморалізувало і доводило до цілковитого етичного здичіня руську інтелігенцію, а найпаче ту еі часть, що із покликаня свого повинна би стояти на сторожи гуманности і етичних ідеалів — духовенство висше і низше“.**)

Проти мадярського гнету зачали глядати Пôдк. Русины опоры в той державѣ, яка була в силѣ побити Мадярôв та якоѣ силу они недавно на свои очи бачили — се е в Росіѣ. Се було цѣлком природне. Але симпатіѣ представникôв Пôдкарпатськоѣ Руси из политичных перемѣнилися в литературнѣ: *вкоротцъ по 1848 р.* покинули руськѣ письменики П. Р. ту дорогу, якою йшли до тепер, розвиваючи народну мову до литературноѣ — а звернулися до московськоѣ мовы.

Кромѣ политичных причин були ще й другѣ. В Галичинѣ по перших пробах розвивати народну малоруську (украинську) литературу (*М. Шашкевич, Яков Головацкий, Ив. Вагилевич, М. Устіянович, А. Могильницкий* та иншѣ) — бере в 50 роках XIX. вѣку перевагу напрям, щобы вы-

* Важнѣйшѣ працѣ А. Добряньского суть: Adolf Ritter v. Dobrzansky: Rede in der Adress-Angelegenheit, Wien 1861., де говориться про правно-державный стан Пôдк. Руси. 2) Анонимно в Парижѣ в 1861 р. „Les Slaves d'Autriche et le Magyars. Études ethnographiques, pólitiques et litteraires sur les Polono-Galliciens, Ruthenes, Tcheques ou Bohêmes, Moraves, Slovaques, Sloventzis ou Wendes méridionaux, Croates, Slavons, Dalmates, Serbes etc et les Hongrois proprement dits ou Magyars“, в якôй боровся за національною, а не теретоpіяльною автономіею народôв Австро-Угорщины — Про се vide: Fr. L. Rieger či Ad. Iv. Dobrjanský? — napsal Fr. Tichy (Naše Doba r. XXVIII. č. 5. 1921).

**) „І ми в Европі“. Протест Галицких Русинів проти мадярського тисячоліття. — Жите і Слово Львів 1896. Т. V. ст. 1.—9.

творити „особый русскій язык" в литературѣ. За тым напрямом стоить *Иван Гушалевич*, *Богдан Дѣдицкий* та *Иван Наумович*. Новинками, в яких зачато заводити той не народный язык, була *„Зоря Галицкая"* по 1853 р. *„Слово"*, заложене в 1861 р., *„Литературный Сборник Гал. Р. Матицѣ"* та иньшѣ.

В оглядѣ дотеперѣшных литературных стремлѣнь бачили мы, що Пôдк. Русь в бôльшой части йшла за Галичиною; сама за мала, щобы могти вытворити свою родну, самостойну культуру. Мы бачили и се, що в першой половинѣ XIX. вѣку культурнѣ зносины з галицькими Русинами були живѣ. Отже й не диво, що коли по 1850 р. повѣяло в Галичинѣ холодным духом з пôвночи, той холодный дух провѣяв и через Карпаты и тут заморозив тѣ першѣ початки нового руського письменства, яке вже стало розвиватися.

Була ще й одна, специяльно мѣсцева причина.

В другôй половинѣ XIX. вѣку зачинае мадярська литература и загалом культура заливати и немадярськѣ народы: Румунôв, Хорватôв, Словакôв, Русинôв. Щобы стримати залив мадярськоѣ культуры, треба было проти мадярськоѣ культуры поставити свою *культуру*, *свое живе* письменство, як мали Мадяры. И котрый з немадярських народов зумѣв вытворити свое рôдне, в рôдной мовѣ писане письменство — *той жив.*

Але Пôдк. Русины сказали з политичных причин: „Литература — что о ней сказати? Имѣем *готову*, образовану, но она не сталася еще нашею общею собственностію. *Не надобно нам составляти литературу,* как то дѣлали на пр. наши братя Мадяры — *надобно* только обучиватися ей. То задача наша сторицею лекша, как була помянутых братьев и соотечественников наших от года 1820." — пишеться в 4. числѣ „Свѣта" из 1867 р.

Або:

„А вот, туда намѣряють стремленія наши, туда стремит дѣятельность наша — чтоб обучиватися *готовой уже литературѣ русской*" (Свѣт 1867 р. ч. 7.)

Отсе була и та друга причина, чому по 1848 р. стали на Пôдк. Руси писати по московськи: проти мадярськоѣ культуры и литературы хотѣли, а навѣть и мусѣли, коли хотѣли жити, поставити *свою рôдну*. Але тоѣ Пôдкарпатськѣ

Русины не мали. Треба було еѣ щойно вытворювати. Отже проводирам Пôдкарп. Русинов выдалося, що се буде лекше та лѣпше, коли возьмуть *все готове*...

Але отся *нѣбы своя, нѣбы вже готова* литература була чужа. Чужа *мовою* — и *содержаням*, чужа *народови* пôд сельскою стрѣхою, чужа *и интелигенціѣ*.

Але й образованым верствам (попам та свѣтскôй интелигенціи) було она також чужа, нѣкого не загрѣла теплом. Противно: та чужа литература так и пхала людей в мадярщину. Мадярскѣ творы читано без словарôв — а творы „своеѣ, вже готовоѣ литературы" — из словарем, як на се часто нарѣкаеться в „Свѣтѣ". А що тодѣ й не було ще словаря, щобы могти читати „своѣ" творы — то их и не читано цѣлком...

Сила литературы, сила народа лежить у том, *що одным и тым самым языком пан и Иван думае, пише и говорить. Тодѣ литература того народа жива, свѣжа, широко розширена, могуча та сильна! Таку щиро народну литературу мають Сербы, Болгары, Чехи, Словаки, таку литературу стали творити и нашѣ браты за Карпатами — в Галичинѣ та над Днѣпром.*

Инакшою дорогою пôшли письменики Пôдк. Руси по 1867 р. Они зачали писати не народною мовою, межи ними и народом вытворилася — пропасть. Литературу розумѣло кôлькодесять людей — як на се часто нарѣкае „Свѣт". — З литературы вытворено монополь, народ остався сам собѣ.

Але и интелигенцію та литература не вратувала. Интелигенція одсунулася од свого народа и его мовы и тым скорше перейшла до мадярськоѣ культуры... Народ остався сам собѣ; що там десь була для него приготована „высша" „паньска" литература — вôн не знав, не знае — и вже и не буде знати...

Та вертаймо до самых подѣй.

2) Новинки и общество св. В. Великого. Заки зачала выходити в Будапештѣ *„Церковная Газета"*, дописують з Подк. Руси до „Вѣстника", який в 1850 р. перенѣсся из Львова до Вѣдня. В Вѣстнику печатають свои дописи А. Духнович, Никола Нодь, Иван Раковський та дописувателѣ з Лябора, Токая, Ужгорода, Спиша, Земплина — майже всѣ проти народноѣ, а в оборонѣ церковно-славянськоѣ або „русскоѣ литературноѣ" (москальскоѣ). Кромѣ сего стрѣ-

чаемо дописи з Пôдк. Руси и в львôвських новинках: в *„Зорѣ Галицкой“* з 1851!. 1852., 1853., в *„Ладѣ“* 1853. в *„Семейной Библіотецѣ“* з 1855 р. — они всѣ знов проти народноѣ мовы.*)

В 1856 р. зачинае выходити в Будапештѣ *„Церковная Газета“*, яку выдае тов. св. Стефана, а редагуе Иван Раковський. *Иван Раковський* був горячим прихильником литературноѣ єдности з Великоросіею. Коли Духнович та иньшѣ ще були готовѣ йти на компромисы та писати мовою, що в нѣй були народнѣ, російськѣ и церковно-славяньскѣ слова— то Раковський ишов консеквентно: не дивився на те, чи люде розумѣють его, чи нѣ, вôн раз сказав собѣ, що пише по „русски“ и без огляду на те, чи его розумѣли, чи нѣ — писав. Тому й называють его впертым. Коли Раковський став выдавати „Церковну Газету“, писав Иван Головацький про Раковського до брата: „ексцентрическая форма его языка не привлечет ему много друзей — а врагов пропасть“! Сам Раковський зазначуе, що ще перед появою газеты его остерѣгали „по причинѣ языка... и письменно об'явили недовольствіе“ — але вôн не уступив. А навѣть коли з 390 передплатникôв „Церковноѣ Газеты“ одпало зараз в другôм кварталѣ 1856 р. — 140 передплатникôв задля мовы, якоѣ не розумѣли — то Раковський не уступив. Вôн снив про те, що введе московську мову в школы и житя Пôдк. Русинôв, хоч житя показувало, що иньшого: *чим раз меньше и меньше людей читало его часопись.* Она и упала в 1858 р.

На еѣ мѣсцѣ став выходити *„Церковный Вѣстник“*, який мало чим рѣжнився вôд „Церковноѣ Газеты“. И „Церковный Вѣстник“ впав при конци 1858 року.**)

Литературных новостей хоч бы з церковного письменства — анѣ *„Церковная Газета“* анѣ *„Церковный Вѣстник“* не принесли. Раковський мѣстив в ных передруки из „Творенія св. отцев в русском переводѣ, Москва 1850 г.“ або из „Воскресное чтеніе Кіев 1854—1855“ и т. д.

Общество св. Василія Великого.

Бажаня А. Духновича, щобы заложити товариство, яке выдавалобы книжки для ширеня *освѣты межи народом* та книжки для шкôл, стало дѣлом — але вже по его смерти. В

*) Д-р Студинський: Кореспонд. Якова Головацького Львів 1905. Переглял важнѣйших статей у вступѣ I.—CLIX. и листы.

**) Д-р К. Студинський: Згадувавана книжка ст. CXXVIII.—CXXXVIII.

1865. р. заложено: *„Общество св. Василія Великого“* в Ужгородѣ. На перших зборах 1865 р. вписалося бôльше як 500 членов. — Отже як на тѣ часы та на Пôдк. Русь дуже велике число. День 1-их загальных зборôв був днем великого свята. Консисторськый радник (каноник) Ладомірськый говорив: „тіи спяти быша и падоша, мы же востахом и исправихомся“! Не треба додавати, кого то розумѣв вôн пôд тыми, що „спяти быша и падоша“ — загалом першѣ зборы выкликали одушевленя. Але щож? Товариство спочало в руках людей, якѣ нѣбы то мали выдавати книжки для народа — але *до народа и его мовы не хотѣли понизитися.* Історія „Общеcгва Василія Великого“ була подôбна до історіѣ „Галицко-Русскоѣ Матицѣ“ у Львовѣ. „Общество св. Василія В. о неграмотном народѣ мало заботилось — нѣбы то мало журилося — каже Сабов*). Оно выдало двѣ-три книжки Ив. Раковського по московськи, народ их не розумѣв и товариство стало засыпляти... На загальных зборах 1868 р. нарѣкае И. Раковськый, що цѣль т-ва така высока: „заботиться об изданіи требуемых книг для споспѣшествованія народному просвѣщенію“**) — але щож? Пôдкарпатськѣ Русины не „споспѣшествовали“ и Товариство стало тратити члены и скоро завмерло — через то таки „споспѣшествованіе“.

Вôд 1867. р. стало Тов. св. В. В. выдавати часопись „Свѣт“. „Свѣт“ не була новинка для народа — тым самым зойшло общ. Василія В. з того *путя*, яким мало йти: ширити осьвѣту межи народом и для шкôл выдавати книжки.

„Свѣт“ выходить вôд 1867. до 1871. в Ужгородѣ. *„Не надобно нам составляти литературу — надобно только обучиватьcя ей!“* — се був клич, пôд яким став „Свѣт“ працювати.

Щобы „Свѣт“ мог оплачуватися и выходити, потреба було 410 предплатников. Отже з початком 1867. року знайшлося на Подк. Руси 410 людей, якѣ за него заплатили. *Але як зачав „Свѣт“ писати з московска, по „литературному“, стали люде его лишати! З початком 1868 року вже не було й 200 таких на Подкарпатской Руси, якѣ хотѣлиб „Свѣт“ читати и за него платити!*

В 1. числѣ „Свѣта“ из 1868 р. е *„Отвертый лист до редакціи „Свѣта“*. Написав его якийсь „Верховинець“. З того

*) К. Сабов: Христоматія ст. 207.

**) Промова Раковського Христ. Сабова ст. 99—102.

листа наведемо деякѣ уривки. Верховинець пише дословно так:

...„Четыреста и десять предплатителей надобно (или потребно) к тому, чтоб „Свѣт“ без утраты Общества св. Василія, как издавателя сдержался: а мнѣ донеслося, *что ни половина сего числа еще не явилася до дне 1-го января*, и что Общество св. Василія только „добродушіем и в надеждѣ лучшія будучности“ — *„только на пробу“* — приняло на себя издержки „Свѣта“ еще *на четверть* года.

„По тому размышлял я о причинах паденія нашого „Свѣта“ — дознавался у людей и теперь могу сообщити то, что я сам гадаю и что у публики дознался.

„Первою причиною паденія „Свѣта“ в очах публики нашей кажется быти: *письменный его язык.* Кажется, что „Свѣт“ пишет языком неразумѣлым, непонятным публикѣ, писателѣ его самохотно *выберають слова, изреченія, слоги, из словарей, и не употребляють язык, которым говорим или слова, которыя кождый читатель разумѣти можеть без словара* — которого еще и не есть, чтоб в нем толкованіе слов на мадярском языкѣ найти можно было. Публика наша желает, чтобы писати *„по нашему,“*, без *„цифрованых слов“*, *„без московских слогов“*, без *новых выраженій.*“ Для чего бо 4 золоти ежегодно жертвовати на то, что не разумѣем и читати не можем с пользою и легкостію... и т. д.

Але отсей тверезый та розумный голос „Верховинця“ не знайшов послуху в редакціѣ „Свѣта“. „Свѣт“ далѣ писав не „по нашому“, а уживав „цифрованых“ слов, „московских слогов“ и т. д. Очевидна рѣч: Русины из 1868 не розумѣли, не читали и не платили за „Свѣт“. Колько пренумераторов мав „Свѣт“ в 1868 роцѣ — не знаемо, але можемо догадатися, що „русскій литературный язык“ не зобрав ему больше як...200! Що так було дѣйсно та що „Свѣт“ через свой „литературный язык“ все больше и больше падав, видимо знов из... самого „Свѣта“.

В 30. числѣ из 1869 року зачинаються в „Свѣтѣ“ статѣ „Как имѣем писати?“ В той статѣ застановляеся редакція, що е причиною упадку „Свѣта“. И каже: „Свѣт“ с начала хорошо постоял — послѣ упадал — а еще упадал *по той мѣрѣ, по которой чистился, образовался и усовершался язык, на котором писанными были статьи его*... (число 30 з 1869). Высше згадана статя тягнеться в 30, 31, 32, 33, 34 и 35 числах „Свѣта“ з 1869 року. Наведемо з неѣ колька уривков, щобы показати, як вже тому пятьдесят лѣт дивилися на Подкарпатской Руси на „общерусскій“ язык!

В 33. числѣ „Свѣта" каже редакція межи иньшим: „Вопрошаем: сдѣлались до сих пор мѣры, здѣлался ли малѣйшій крок к тому, чтоб наш „Свѣт" стался приступным и народу? Имѣет ли сей „*народ*" и малѣйшія пользы из нашего литературного дѣйствія, котораго представителем — оживотворителем — и punctus culminationis „Свѣт"?...

„Всѣ народности в Угорщинѣ — даже еще и потупленные жиды, имѣють свои литературныя предпринятія для народа — *мы же не имѣем ничего для сего „простаго" народа и хотим славитися литературою, сему народу по крайней мѣрѣ неприступною! Творим из литературы монополь, содержанный для нѣсколько людей, а народ оставляем* там, гдѣ прежде был — при невѣжествѣ".

Та помимо сих тверезых голосôв в самôм таки „Свѣт"ѣ — „Свѣт" не станув на живôм народнôм грунтѣ та не став писати народною мовою. Коли в 1869. и став выкидати московщину — то перейшов до церковно-славянщины. В 1871. „Свѣт" упав. На его мѣсце став выходити „*Новый Свѣт*" (1871—72) — та сын вдався в батька. Вôд 1873—76 выходить „*Карпат*", який так само як попереднѣ був чужий Пôдк. Русинам своею мовою и содержанем. Бо як „Свѣт" так и „Карпат" стояв на тôм, що мовляв, мы, образованѣ, не будемо понижатися до необразованых та не будемо од них вчитися мовы! Най необразованѣ подходять до нас!

Та не тôлько мова — але й содержаня „Карпата" було чуже Подкарпатським Русинам. Отворѣм прим. рôчник 1877 р. и глядаймо там нашого рôдного руського письменства, яке писало бы для нас та про нас. Отже мы не знайдемо там нѣчо про наше житя, не знайдемо там думок — гадок наших батькôв, а там е: Еврейскій талмуд, (число 1—8), Турки и Коран (8—10) Восточный образ: Султан в мечетѣ, князь Мармона (из Биржев. Вѣдомостей), Мусульманская Святыня (из Бирж. Вѣд.) и т. д.

Пôзнѣйше одрѣкався „Карпат" навѣть од спôльности з „Русью" взагалѣ. В ч. 6 „Карпата" за 1884 р. було выдруковано:

„Большекратно об'явили мы уже, что мы не признаем какую-то политическую область в Угорщинѣ *с названіем „Русь"*; пусть любится „Слову"*), как ему угодно, но угорскіе дописователи таковым названіем дѣлают нам весьма неблагодарную услугу, так как доложеніе слова „Угорская" не в состояніи отдалити *какое-то подозрѣніе за панславизмом, находящееся в словѣ „Русь"*, *на-*

*) „Слово" — новинка выдавана в Львовѣ.

поминающеем на Россію, а то и тѣм больше, что в Москвѣ является временопись извѣстнаго панслависта Аксакова под титлом Русь". А мы не принадлежим к сей Руси *но считаемся народом, принадлежащим к коронѣ святаго Стефана,* и в найтѣснѣйшем связкѣ к Угорщинѣ — из сего точки зрѣнія и не имѣем той амбіціи, чтобы считатися с тѣми дописователями, которые в „Словѣ" хотят представити „Угорскую Русь", *которая на дѣлѣ не существует и в Угорщинѣ существовати не может".*

Од 1885. стае выходити *„Листок".* який выдае Евген Фенцик. „Листок" мае характер духовно-религійного органу, в нѣм много передрукôв из московських религійных органôв, а мало оригинальных праць, якѣ односилибы ся до житя-бутя Подк. Руси. Од 1891. выдае Е. Фенцик „Додаток к Листку" — так само религійного змѣсту, та вже его мова зближена до народноѣ. Найцѣннѣйше, що подав „Додаток к Листку" був передрук драмы Духновича „Добродѣтель перевысшает богатство" — з перемыского выданя . . .

3) „Забута литература".

Авторы, яких творы тепер переглянемо, належать в бôльшôй части до „забутих". Выступали они не так давно, та мимо сего их забуто. Нынѣ остали тôлько их имена, але их творы *мало хто* читав, коли их печатано, нѣхто не читае нынѣ й нѣхто не одчувае потребы их читати. Причина сего та, що тѣ авторы *не йшли з народом,* а од народа одстали своею тяжкою мовою (особливо У. Метеор) та мотивами.

Забутѣ авторы: Алекс. Павлович, Анатоль Кралицкій, Александер Гомичков, Уріель Метеор, Евген Фенцик, (Владимір) Попрадов (Юлій Ставровскій), Василь Матяцков и иньшѣ. Они були романтиками. Та не з тых романтикôв, до яких в украиньскôм письменствѣ належав А. Метлинський, Маркіян Шашкевич, Шевченко та иньшѣ, а их романтизм був ненародный. Се був одгомôн того романтизму, якій в Галичинѣ зродився в творах Дѣдицкого (Буй Тур Всеволод) и Гушалевича в тôм самôм часѣ. Темы до своих творôв брали тѣ авторы з княжоѣ добы, описували часы князя Ляборця (Анат. Кралицкій и Алекс. Гомичков), князя Коріятовича (Евген Фенцик) або... давнѣ щасливѣ мадярськѣ часы — як Уріель Метеор. Кромѣ сего черпано много з апокрифôв та библійных оповѣдань. Оповѣдань з життя простого народа не знайдемо, оден А. Кралицкій дав два оповѣданя з житя народа („Иван" и „Піявица"), але оба не оригинальнѣ.

Александер Павлович.

Найстарший межи письменниками другоѣ половины XIX. в. був *Александер Павлович.* (Уродився 1819. в Чорнôм шариськоѣ жупы, був попом в Вышнôм Свиднику, помер в 1900 р). Писав стихы на рôжнѣ темы, якѣ мѣстив ѵу высше згаданых новинках. Свѣтогляд его стихôв дуже вузенкий, язык в поезіях непоетичный. *Се римсванъ проповѣди*: люби Бога, не пий, учися и т. д. Подерлася стара реверенда — Павлович пише довгу — предовгу оду „*Новая ода к старой реверендѣ*", яку вважае конечным друкувати „Свѣт" (1867), погорѣв дом — Павлович пише „Воздыханіе" и т. д. Глубшоѣ думки, чувства та поезіѣ, що промовляли бы до серця не знайдемо в его стихах. Ще найлѣпший его вѣрш се: „Думки над могилою под Бардіевом на 1849 р." написаный пôд впливом народноѣ пѣснѣ — але и тѣ думки стають при кôнци скучнѣ, не поетичнѣ з причины повторюваня.

Творы Павловича выдав в 1920 р. Иван Поливка „Вѣнец стихотвореній о. Александра Ив. Павловичь. Ужгород 1920. Выданя дуже неповне и — неграмотне.

Анатоль Кралицкий.

Анатоль Кралицкий (уродився 1834. був игуменом мукачôвского монастыря, помер в 1894 р.*) Кралицкий збирав ревно давнѣ руськѣ историчнѣ та литературнѣ памятки; бôльша часть памяток оголошеных в „Христоматіи" К. Сабова — се праця Кралицького. Из важнѣйших историчных грамот та памяток, якѣ оголосив Кралицкий, е отсѣ: *Царственыя грамоты мон. Зарѣчовского*, (Свѣт 1868 ч. 2.), *Древніи истор. памятники и записки из архива монастыря Мстичовского* (Свѣт 1868). *Памятки старинноѣ русской писъменности в Угорщинѣ.* (Свѣт 1870 ч. 15, 16, 19. *Лѣтопись Мукачовскаго монастыря* (Слово у Львовѣ 1874. ч. 69). Одкрыв вôн також *Мукачôвську* псалтырь из XV. в. и т. д.

Кромѣ того писав також и оповѣданя. Найважнѣйше: „*Князь Ляборець*" истор. повѣсть из IX. вѣка — выпечатана в „Галичанинѣ" з 1863 р. (Львôв) и мѣсяцеслов „Уніѣ" Ужгород, 1921. Оповѣданя романтичне. Его змѣст (содержаня) таке: на вѣстку, що Мадяры зближаються, скликуе старый руський князь Ужгорода — Ляборець военну раду в ужгородськôм замку. Але рада не згôдна: однѣ хотять з Мадярами битися, другѣ миритися. До тых, що хотять битися, належить дружиник Ляборця Славолюб. Але рада не вырѣшуе нѣчо и розбиваеся. — Мадяры перейшли тымчасом Карпаты через Верецкѣ и вже стоять коло Мукачева, де будують замок. Князь мае доньку Вѣру, до

*) Коротка житепись А. Кралицкого е в Мѣсяцесловѣ з 1895 р.

Вѣры приходить стара Настя й просить Вѣру на тайну нараду. На ту нараду приходить и Украинець з Киѣва, який пристав до Мадярôв и приходить тепер з ними.

— Я от головы до пят Русин, там з далека, з Украины, з широкой руской земли, гдѣ Днѣпро буйный тече. Ци чула ты даколи про Киѣв? — питае Украинець Вѣру.

— Нѣт, нигда, панонько.

— А як бы нѣт? Ты мала чути, же наши крайники купчили с киѣвлянами, да и с Новгородом, коли там еще покойнѣйше было — каже Славолюб.

Настя гостить гостей, а потôм скрываеться з Вѣрою и пôдслухують. Славолюб на нарадѣ в ужгородскôм замку намовляв всѣх до войны з Мадярами, тепер говорить Украинцеви, що вôн хоче зрадити князя и пристати до Мадярôв, щобы самому стати князем. На слѣдуючой нарадѣ в замку Славолюб намовляе знов до войны, ему вôддають провôд, але вôн жадае руки Вѣры. Коли Вѣру прикликали, она выявляе зраду Славолюба. Его увязнюють. Приходять Мадяры. Князь Ляборець не в силѣ стати до бою. Вправдѣ вôддѣлы его вôйска боронять ужгородский замок — але не в силѣ его вборонити. Мадяры розбивають их. Славолюба скидають Русины зо стѣн замку, але вôн живый переходить до Мадярôв. Серед боротьбы з'являеться в замку Украинець и выводить князя Ляборця и его доньку. Втѣкають. Мадяры доганяють и вѣшають князя над рѣкою Свержавою, ту рѣку од тепер называють Ляборцем.

Вѣра оддаеться за Украинця и жиють щасливо.

Отсе оповѣданя, написане ще перед ерою „Свѣта", показуе нам, що украинофильский рух розбудженый з початком шѣсдесятых рокôв в Галичинѣ, не був чужий на Пôдкарпатськой Руси и знайшов выслôв в оповѣданю А. Кралицького. И мова его оповѣданя зближена до народноѣ.

Написав А. Кралицький ще два оповѣданя для народа „*Піявица*" и „*Иван*", або печатанѣ в „Свѣтѣ" и осôбно. Що до „Піявиц-ѣ" замѣчае К. Сабов, що се перевод з нѣмецького.

Змѣст „*Піявицѣ*" ось-такий.

Піявица — се жид, який высысае соки из села. Коли настае голод, жид продае людям збôже, яке зôбрав таки межи людьми попередного року за палинку. Проти жида выступае пôп. Вôн стараеться о зерно, роздае селянам и тым способом выдирае их з рук пявки. Тым будить до себе довѣря у селян, закладае у селѣ зсыпець, касу, читальню та намовляе селян, щобы закладали сады. Жид не мае в селѣ що робити, але вôн хоче ще пôмститися. Сходиться з розбойниками и в ночи пôдпалюе хижу попа. Хижа попа згорѣла — але остаються тѣ всѣ товариства, якѣ заложено — остаються и розвиваються ще гарнѣйше.

Оповѣданя „*Иван*" подôбне.

Представленый тут недбалый, лѣнивый слуга Иван, який служить у доброго газды, той вчить его читати и працювати. Коли Иван покинув того газду, иде до другого — богача, в якого е нелад. От и тут заводить Иван лад та порядок. Коли прийшло женитися, не жениться з богатою донькою свого газды, а з худобною, але працьовитою.

Оба оповѣданя дуже слабѣ, належать до типу тенденційних оповѣдань, написаных специяльно для народа. Та помимо всего належить пôднести, що Крелицький перший бере темы до своих оповѣдань из *живота народа та що обговорюе в них живѣ, пекучѣ темы.* Коли пôд тым оглядом порôвняти его прим. з Уріелем Метеором, то Кралицький стоить о цѣле небо высше.

З меньших оповѣдань е его еще „Козачка" повѣсть написана послѣ В. Д. (Свѣт 1868), „Пастыр в Полонинах" (повѣсть) в „Зорѣ Гал. як Альбум" 1860. р. — дуже слабе оповѣдання. — Характеристично, що коли М. Драгоманов одбував подорож по Пôдк. Руси и збирав етногр. матеріяли, то з усеѣ Подк. Руси обозвався оден Кралицький и в 1886 р. переслав матеріями для Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и разсказы" — якѣ выпечатано в „Житю і Слові" з 1894 р. т. І. і 1894 т. ІІ.

Александер Гомичков.

Александер Гомичков (уродж. в 1830 р., урядник финансноѣ дирекціѣ, помер в 1892 р.) Дописуе до „Церковноѣ Газеты", а потôм „Свѣта" и „Карпата". А. Гомичков писав публицистичнѣ статѣ, а також стихи и оповѣданя. Его стихи — се переробка псальмôв („Глас к Господу" — псалом 76. „Исканіе Бога" — 3 кн. царств. глава 19. и под.) Найзамѣтнѣйший его вѣрш „Минувшее и будучность" написаный в 1852 р. напечатаный в Мѣсяцесловѣ Общ. св. В. В. з 1865 р.

Гомичков застановляеся: яка е причина недолѣ и упадку Пôдк. Русинôв? Одповѣдь подае автор чисто романтичну.

„Догло, догло я в исторіях
Всѣх народов пребирал,
Исчислил я от начала
Что и наш народ здѣлал;
И знайшел я, что народ сей
Себѣ *клятву пріобрѣл,*
Чтоб никогда лучшу судьбу
И живот не заслужил".

За щож отся клятва?

„Брань и вражда междусобна
И семейни раздоры
Не переставали жерти
Рода русскаго дворы.

. . . .

Род таковый враждолюбный
Не был жизни достоин".

(Той самый мотив выступае пôзнѣйше и в поезіях Е. Фенцика).

Написав А. Гомичков и оповѣданя „*Покореніе Ужгорода*" (Мѣсяцеслов о св. В. В. 1865) Оповѣданя назване „повѣстю", але не мае епичного супокою, не выкôнчене — се радше тôлько начерк. Розказуеться в нѣм про тѣ самѣ подѣѣ, що в оповѣданю Кралицького „Князь Ляборець", тôлько що в А. Гомичкова" выступають ще й романтичнѣ — надприроднѣ силы, якѣ помагають Мадярам та що оповѣданя Гомичкова мае характер религійный.

В печарах, в Карпатах живють два дивнѣ, страшнѣ чудовища: Клятва и Вражда, прогнанѣ в дикѣ горы од хвилѣ, як Русины приняли христіянство. Коли Мадяре прийшли и князь Ужгорода, Ляборець, збирае проти них вôйско, тодѣ Клятва и Вражда чують, що знов прийде их час. Обѣ идуть в ужгородськпй замок межи вôйско Ляборця, в яком выкликують незгоду и ворожнечу. Мадяры побивають князя; князь втѣкае в горы, несе з собою святѣ книги: Евангеліе и обряды — переводъ св. Кирила и Методія. Ляборця зловили и повѣсили, Вражда и Клятва хотѣли захопити тѣ книжки — але тѣ остали в руках Русинов. Тепер тѣ книги вся надѣя одродженя....

Иван Сильвой.

Иван Сильвой (Уріель Метеор) — аристократ и ворог народноѣ мовы и народноѣ поезіѣ, яку называе „поезіею черни". Метеор, хоч и жив на селѣ, не цѣкавився народною поезіею и не на нѣй опер свою литературну дѣяльнôсть. Мотивы до своих творôв бере Метеор по большôй части из середновѣчных апокрифов, або из мадярськоѣ давнины, яку прославляе. Деякѣ его оповѣданя выкликують вражѣня, що се пише Мадяр мовою, якоѣ добре не умѣе. Вправдѣ нынѣ и величають Уріеля Метеора „великим поетом" — та в дѣйсности его нѣхто не читае й не знае, тымбôльше, що его оповѣданя и стихи писанѣ тяжкою, незрозумѣлою мовою та ще тяжшим стилем. Перше его оповѣданя е: „Свѣтлый день Воскресенія" (Свѣт 1868); в нѣм змальованый сон автора, як вôн дôстався до неба, де бачив св. Кирила и Методія, князя Коріятовича и А. Духновича... За тым иде опис кôнця свѣта и т. д.

Тема романтична, одôрвана от житя, але стилистично беручи се ще найлѣпше оповѣданя. Инше оповѣданя: *Бѣда, нѣт жида.* Из сего оповѣданя выловив Біленький*) ось таку стилистичну цвѣтку: „Не будь его миленькой сопруги Корниліи, умѣвшей своею веселою натурой всегда отгонять темные облаки со лба своего мужа, да во всяких затрудительных обстоятельствах жизни приносить утѣшеніе, иный раз пожалуй, неручаюсь, что наклонен бы не множко поругать начальство, поставившее его своим пре-

*) Біленький: Старша руська письменность на Угорщинѣ. Ужгород 1907 ст. 13.

небреганіем во столь невыгодное положеніе; но Корнилія всегда с'умѣла его выручить от искушенія ругательств" и т. д. И додае Біленький: „Не знаю, ци порозумілисьте сесе, бодай я не нерозумію"!

Подôбным „стилем" писанѣ майже всѣ оповѣданя и стихи У. Метеора.

З житя мадярських немешôв (шляхты) та королѣв е его оповѣданя *„Денница между звѣздами"* (Мѣсяцеслов 1901) з часôв Мирка, сына св. Стефана и *„Мати и невѣста"* з житя мадярськоѣ аристократіи написане в 1902 р. — Тодѣ коли мадярский гнет був найбôльший, коли доходило до того, що не вôльно було назватися Русином, тодѣ Метеор величав житя на угорських княжих дворах... в XIII. вѣцѣ.

... народные кобзари, бояны и игрецы приходили в королевскій двор и в богатирскія гнѣзда по всей угорской землѣ, и доставляли всѣм наслажденіе пѣснями о прадѣдном славѣ, о воинской доблести, о подвигах и удали героев, о любви и красѣ героинь, и о всѣх тѣх событіях, при слухѣ которых, потомок гордо поднимал свою голову, мысленно переносился в озаренный славою былый вѣк, одушевлялся и в концѣ жалѣл и оплакивал свою судьбу, что больше непредставляется случая становитися славным человѣком ...

— Се малый уривок з оповѣданя *„Мати и невѣста"*, в яком автор одушевляеться величею давного аристократичного мадярского житя. И се письменник економично вынищеного, національно закрѣпощеного, ограбленого Подкарпатского Русина?! Еган — чужинець — став в оборонѣ того народа и вѣщував, що коли односины не змѣняться, то по 25 лѣтах и слѣду по Русинах на Угорщинѣ не стане! Чужинець се бачив, а свой, до того пôп, що жив межи руським народом не бачив того! А ще й величав та славословив той устрой, тое житя, яке высисало соки з его народа! Але й не дивниця! — Уріель Метеор не дбав о свôй руській народ, не писав для него — и не думав писати.

Из его стихов найдовшій „Дочь царя Карпата" (Свѣтъ 1869.) написаный страшною мовою и страшным стилем:

Свѣтовидъ святой природы
Красотой однажды пьянъ —
Восхотѣвъ своей утробы
Живопись дать для славянъ —
Взоръ его сталъ надъ землей
Нашихъ прародителей.

И любви сердечный образъ
Писанъ чудной красотой
Отравився съ неба той часъ
Сталъ предъ царской четой —
Предъ Карпатомъ Славою
Дочкою красавою и т. д.

Звѣдую як звѣдував п. Біленький: Не знаю ци порозумілисьте сесе, бодай я не розумію . . ! — Та не розумѣли сеѣ поемы вже в часах, коли еѣ выпечетано, бо вже в „Свѣтъ“-ѣ из 1869. ч. 36. пишуть, що „Дочь царя Карпата“ как всѣ сочиненія У. Метеора — соотвѣтное сочиненіе стихотворному имени писателя . . . . *У насъ почти лекше писати, какъ найти читателей, котрые бы порозумѣли . . .*“ И се була сумна правда.

Иньшѣ стихи на апокрифичнѣ темы: *Енохъ и Илія* (М. 1896) *Древо жизни* (Мѣсяцесловъ 1904) — та предивна и неповажна „*Повѣсть о зломъ духѣ*“ (1896.) Ур. Метеор написав и два томы проповѣдей пôд заг. „*Другій Свѣтъ*“. Говорено потому на Пôдкарпатской Руси, що Другій Свѣт и всѣ творы У. Метеора буде мож порозумѣти, коли и мы всѣ пôдемо на . . . другий свѣт . . .

Евген Фенцик (Владимір).

Першѣ поезіи печатанѣ в „Свѣтѣ“, вôд 1885 выдае Е. Фенцик двотыжневик „Листокъ“ — язичіем. Часопись призначена для духовенства, в нѣй е майже выключно религійный матеріял. Вôд 1891. р. стае выдавати Е. Фенцик „Додаток к Листку“ призначеный *для народа*, сей „Додатокъ“ був писаный мовою зближеною до народноѣ. Се була перша часопись *для народа*, а потребу еѣ истнованя одчуто аж в 1891. роцѣ . . .

Важнѣйшѣ з его поезіи суть: *Прощаніе Коріятовича* и его дружины с Новгородом (Свѣтъ 1868. ч. 4.) в якой представляеться, як Ольгерд проганяе Теодора К. из Новгороду. Новгородяны хотять обстояти за своим давным князем и ще боронитися але благородный князь, аки агнец на закоденіе каже:

— Нѣтъ бояре, со братьями дратися
— Отвѣчалъ князь — непристойно намъ:
Братской крови здѣсь не проливаться,
Я грѣшился, я попущу самъ! —

До сѣм слѣдуе довге благодарне прощеня, яке кôнчиться:

Ты мой сродникъ, коварный, нечестный
Будь прокля . . . нѣтъ будь благословенъ . . .

Новгородяны не хотять розстатися из своим князем, идуть разом з ним. Князь радый, каже, що йде з ними:

Къ берегамъ Тисы кристальной,
Тамъ составимъ новый русскій край . . .

Той сам мотив опрацював Е. Фенцик и в довшой поемѣ „*Коріятовичъ*“ (Мѣсяцесловъ 1870 р.) В сѣй поемѣ змальовано

велич Новгорода, княженя в Новгородѣ Коріятовича, який був одважным воином та добрый, ласкавый до всѣх, Ольгерд облягае Новгород, боротьба Ольгерда з Коріятовичем:

Видѣлиль вы, когда левъ съ тигромъ
Пускаються въ смертельный бой?
Видѣлиль вы, когда съ гранитомъ
Ратуетъ вихръ, огнь громовый?
Левъ, тигръ реветъ, а буря воетъ,
Земля же подъ грозой дрожитъ;
Когтями полъ звѣръ лютый роетъ,
А громъ стрѣлой бьетъ объ гранитъ.
Такъ дрался Корьятовичъ храбрый,
Да Ольгердъ родственникъ коварный,
Ихъ драка словно вихрь да громъ,
Бой бѣшеннаго тигра съ львомъ.
Сошлись соперники — безъ чувства
Легли разбившись кони ихъ —
Они уже бѣшкомъ дерутся,
Но вотъ и сабли визгъ затихъ:
Ужъ поломались мечи стальны,
Уже стоитъ кулачный бой
Ужъ Корьятовича врагъ страшный
Притисъ къ земли своей ногой . . .

Побитый Коріятович покидае рôдну землю и йде над Тису. На Чернечой горѣ коло Мукачева вбивае змія й закладае монастыр. Епос кôнчиться описом смерти Коріятовича на Подолю. З Коріятовичем пропала й воля.

Бояре, старшины народа
Кинули вѣру, древній нравъ,
Съ ними ушла свята свобода,
Языкъ же кладомъ черни сталъ (sic!).

Як из цитованю видно: описы Е. Фенцика не позбавленѣ плястики, але его мова не то наша руська — але и не великоруська Язычіе тай годѣ!

Писав Фенцик и ліричнѣ та патріотичнѣ вѣршѣ. З патріотичных важнѣйшѣ: *„Бескид“* (Свѣт, 1868., ч. 10), *„К Карпатам“* (Свѣт, 1868, ч. 13), *„Несчастны да печальны мы“* (Свѣт, 1868, ч. 27), *„Что найзимнѣе?* (Свѣт, 1868, ч. 47), *„Русскій народ“* (Свѣт, 1868, ч. 51), *„Моим землякам на новый год“* (Листок, 1890, ч. 1.) и иншѣ. В его патріотичных вѣршах читаемо его журбу про будучнôсть народа — але рôвночасно з тым ганьбить вôн той народ, як и ганьбив Гомичков, за незгоду.

О, много терпишь ты, оставленый люд.
И голод, и нагость, и стыд, и презрѣнье,
Карпаты: дол, дебри—твой древній приют,
Тоскуя, смотрят на твое опустѣнье.

И, увы, язвам всѣм, твое что жгут тѣло,
Стыдясь, признайся, причиной ты сам:
И мраку, что сонце разгнать не успѣло,
И горю, что блудить по блѣдным чертам.
И церкви Христовой глас милый, родимый,
Уж трогает слабо с д и ч а л у ю г р у д ь,
Учители, причты тебѣ уж не милы
Любви и довѣрья напрасно ищуть...

(Моим землякам, на новый год—Листок, 1890, ч. 1.).

Той сам мотив „Нещастны да печальны мы“.

Та що поправдѣ був винен „оставленый люд“? — як вôн „*поправдѣ був оставленый*“? За щож було его лаяти и ганьбити, що вôн мае „сдичалую грудь“—як вôн був *оставленый*?! Всѣми—навѣть и—своими поетами!

До тоѣ самоѣ мертвоѣ категорiи поетов Подк. Руси, якѣ писали вѣршѣ не народною мовою, належить *Василь Матяцков* та иньшѣ. Василь Матяцков писав аскетично религiйнѣ вѣршѣ *церковнославяньскою* мовою. Выступае на литературнôм поли въ вôсѣмдесятых роках („Стыдливость“ 1881. р.—„Ты моя крѣпость Господи“. 1905.—О, Марiе!—1906, Хвалебна пѣснь—1906 и т. д.) Пробував своих сил также в опрацьованю свѣтских мотивôв, любовных, але любовнѣ мотивы — одягненѣ в церковнославяньску мову — выглядали смѣшно. В „Прощанiе да свиданiе“ пращае дѣвчина жовнѣра. Жовнѣр пращае:

Тяжко, больно, мы пращались,
Струились слезинки—
До свиданья, люба, молись,
Да возвращусь п а к и...

Писав також казки „Короткiя поучительныя приключенiя“ (1902). Наука, яка выпливае з тых казок, всюды религiйно-моральна. Примѣры—взятѣ з давных учительных евангелiй, рѣжниця межи В. Матяцковым з кôнця XIX. вѣку а прим. Стефаном попом Теслевцевим из XVII. вѣка е та, що мова творов Матяцкова е бôльше церковнославяньска, як автора из 17-го вѣку...

Конець XIX и початок XX вѣку.

---

1. *Зближеня до народноѣ мовы.*

З попередного бачили мы, що руська литература Пôдк. Руси в другôй половинѣ XIX. вѣку не була народна нѣ змѣстом, нѣ языком. Проти тоѣ литературы зачали выступати тямущѣ люде в тôй таки самôй литературѣ. Мы бачили, що в самôм таки „Свѣтѣ“ появлялися думки проти языка, якого уживав „Свѣт“ и проти ненародности его литературы. Выступовано и проти мертвоты Общ. Василія В. Але помимо сих выступôв напрям литературы не змѣнився; та литература животѣла ще далѣ, маючи все чим раз меньше и меньше приклонникôв.

Коли переглянемо числа „Листка“ из кôнци XIX. вѣку, то стрѣнемо в них часто выступы проти тых, що пишуть „по мужицки, фонетикою, с дашками“ (пр. „Листок з 1899, ч. 6.). Але помимо сих выступôв и проти волѣ тодѣшного мадярского уряду, який такою литературою, що не мала вплыву на народ, був досить вдоволеный—помимо отже всего того став при кôнци XIX. и з початком XX. вѣку ширитися на Пôдк. Руси чим раз больше народный рух—письменство стало чим раз бôльше *мовою* и *змѣстом* зближатися до народа. В добѣ „Свѣта“, „Карпата“ и „Листка“ выступають в письменствѣ майже выключно попы, при кôнци XIX и з початком XX в. появляються в письменствѣ Подк. Руси имена й свѣтских людей, селян та мѣщан.

Поволи стае розвиватися етнографія, яка пильно збирае народнѣ пѣснѣ, приповѣдки и т. п. (*Михайло Немеш, Юрій Жаткович, Врабель, Ал. Шерегелій* и ин.) *Д-р Гіядор Стрипский* (Біленький) дослѣджуе історію письменства й выдае в Ужгородѣ и у Львовѣ кôлька цѣнных публикацій з історіѣ давнього письменства, *Юрій Жаткович* дослѣджуе давнину и народнѣ звычаѣ. И на поли филологіѣ появляються працѣ як словар *Ласкава Чопея* и иньшѣ.

Характеристичною чертою отсего письменства е се, що оно опираеться *на народѣ*. Навязуе оно нитку до давнины и бачить, що творы письменникôв XVII. и XVIII. вѣку були близшѣ народови як творы Уріеля Метеора, Владиміра и иньших з часôв „Свѣта". Письменники при кôнци XIX. и з початком XX. вѣку вступають в тѣснѣ зносины з галицькими Украинцями, особливо з „Науковым товариством им. Шевченка" у Львовѣ.

В „Науковôм тов. им. Шевченка" з'организовано науковый рух, якого выслѣдом було выдаване звыж сотки томôв „Записок наукового т-ва им. Шевченка", посвяченых исторіѣ и исторіѣ нашого письменства, звыж 30 томôв „Етнографічного Збірника" и т. п. Кромѣ наукового письменства стае Львôв и осередком красного письменства, яке групуеться коло „Української Выдавничої Спілки". Отсей живый розвôй не мôг бути без вплыву и на Пôдк. Русь. Правда, мадярське правительство слѣдило пильно и не перепускало на Пôдк. Русь руських книжок и часописей, — але книжки таки переходили, бо нѣхто не е в силѣ замкнути книжцѣ границь *).

Наукове тов. им. Шевченка звернуло пильну увагу на житя, етнографію и історію письменства Пôдк. Руси. Ще в 70-и роках звидѣв Пôдк. Русь Михайло Драгоманов, професор университету в Киѣвѣ, а потому в Софіѣ, в Болгаріѣ. Частѣйшѣ поѣздки идуть особливо по 1890. роцѣ. Особливо заинтересувався народною пѣснею, казками и загалом етнографичными матеріялами Пôдк. Руси *Володимир Гнатюк*, секретарь Наук. тов. им. Шевченка. Лѣтом 1895 р. выбрався вôн в перше в Мармарощину, перша подорож удалася, в 1896. удаеться вôн два разы до земплиньскоѣ столицѣ, в 1897. р. до руських колоній в Бачцѣ, в 1899. одбув Володимир Гнатюк пяту екскурсію до повѣтôв найдальше высуненых на захôд, а в 1903. р. шесту. В часѣ сих шести подорожей зобрав В. Гнатюк цѣнный етнографичный матеріял, який выпечатано в шести томах *„Етнографічного Збірника"* т.т. III—IV, IX, XXV, XXIX—XXX. Сей матеріял, свѣжий що до мовы и характеру оповѣдань, выводить у перше перед очи

*) На Верховинѣ переходили книжки од селян до селян. И тодѣ коли одна частина интелигенціѣ змадярщилася, друга бачила оден-одинокий выхôд в російщинѣ, тодѣ „Паньскі жарты", „Лис Микита" Івана Франка, поезії Шевченка, Квітки „Маруся", „Співомовки" Руданського „Фармазоны" Федьковича та иньшѣ переходили через горы. Их розумѣли, их читали и подавали собѣ их з рук до рук. Перед мадярськими жандармами ховано тѣ книжки—на подѣ в сѣнѣ. Таку „библіотеку в сѣнѣ" бачив я у селянина Лукача Демяна в Берецьких выжных.

ученых нову, своеродну частину руського народа и его поетичну творчôсть. Кромѣ В. Гнатюка одбувае подорожѣ на Пôдк. Русь ученый *Иван Верхратськиӣ*, якиӣ студіюе діалекты Пôдк. Русинов, вытлѣдом сеѣ працѣ суть его два томы *„Знадоби до пізнаня карпаторуських говорів“*, про якѣ высказався Евген Фенцик в Листку (1900, ч. 3): „Мы сами никогда не могли бы составити болѣе дѣльнаго сочиненія и не могли бы так основно познакомити мір с своими говорами“. *Д-р Иван Франко* звертае пильну увагу на давне письменство, вытворене на територіѣ Карпат, тым самым займаеться и письменством Пôдк. Руси в творѣ „Карпаторуське письменство XVII—XVIII. в., *д-р С. Томашівский* выдае цінну „Етнографічну карту Угорськоі Руси“ (Петербург, 1910) и инші. В 1896. оголосили галицкѣ Русины за почином д-ра И. Франка и Володим. Гнатюка „I ми в Европі— протест галицких Русинôв проти мадярського тысячоліття“, протест проти мадяризаціѣ и проти економичного вызиску Пôдкарпатских Русинôв.

Всѣ тѣ выданя и подорожи их авторôв не остали без наслѣдкôв. Зазнайомленося з поодинокими авторами Пôдк. Руси як Юріем Жатковичем, д-ром Гіядором Стрипским и иньшими. Юрій Жаткович пише про той час в статѣ „Угорські Русины а ювилейный рік 1898.“ *) — „Угорські Русины лише в остатных двохтрох роках зачали по троха знайомитися з малоруським письменством, та в числі иньших малоруських письменників також з сучасным тружеником Іваном Франком. За се знайомленя угорських Русинів треба подякувати п. Володимирови Гнатюкови, що збираючи етнографичні матеріялы на угорськой Руси в 1895. і 1896. намагався по змозі знайомити угорських Русинів з народными справами і з літературными відносинами галицьких Русинів“.

З початком 80. рокôв вѣку мадярське министерство освѣты звелѣло переглянути книжки, якѣ уживано як пôдручники в народных школах и зближити „язычіе“ тых книжок до живоѣ народноѣ мовы. Редактором шкôльных книжок од 1881. став *Ласлов Чопей*, сын руського учителя, професор гимназіѣ в Будапештѣ, якиӣ зближив мову шкôльных книжок до народноѣ. Зреформував вôн и правопись, опираючися найбôльше на граматицѣ Лучкая из 1830. (писав: первоъ, мадярскоъ, але затримав ъ, яке Лучкай выкинув). В 1883. выдав Л. Чопей в Будапештѣ *„Русько-мадярський Словарь“*. Сей словарь, замѣтный своим вступом, в якôм

---

*) Привіт д-ру Івану Франку, Львів, 1898, ст. 188.

автор подае перегляд важнѣйших праць про руську мову, наводить гадки ученых: Омеляна Огоновського, Микльосича, М. Максимовича, Потебнѣ, П. Житецького, М. Костомарова, а вкôнци Адама Богорича (XV. в) и приходить до высновку, що *„руській язык е самостоятельный, и не може ся держати нарѣчіем россійського“*. Далѣ порôвнуе автор руську мову з російською и церковно-славянською и выказуе чим наша мова одрѣжнюеться од тых двох—в кôнци подае коротку граматику руськоѣ мовы.

Словарна часть подае много діялектичного матеріялу зôбраного на Подк. Руси *).

Кромѣ Л. Чопея выдано в 1883. р. книжки для шкôл, писанѣ народною мовою (переведенѣ з Яноша Гашпари).

Правда, проти сих новостей выступав „*Листок*“ Е. Фенцика, выступав *Уріель Метеор* та иньшѣ, але житя ишло своим шляхом. Из дня на день показувалося, що руський народ не образуеться, не пôдноситься просвѣтно и культурно, а в наслѣдок „язычія“ чим раз бôльше и бôльше пропадае в темрявѣ. Показалося дѣлом те, про що вже в 1868. р. писалося в „Свѣтѣ“, що *„творимо из литературы монополь, для нѣсколько людей, а народ оставляем там, гдѣ прежде был—при невѣжествѣ“*.

Народна мова стае здобувати собѣ право горожанства в „Науцѣ“, яка выходить в Ужгородѣ од 1896. року. Коли попереднѣ новинки „Свѣт“, „Новый Свѣт“ та „Листок“ печатали рôжнѣ „вершострашилища“, звертае „Наука“ пильну увагу на *народню пѣсню*. На народню пѣсню звертае увагу и „*Недѣля*“, яка выходить в Будапештѣ. Межи збирачами руських народных пѣсень высуваеться на перше мѣсце *Михайло Врабель*, який выдае в 1892. р. *„Русскій Соловей“*, а в 1901., *„Угро-русски народны спѣванки“* (спѣванки Марамарошски), народнѣ пѣснѣ збирають и печатають в „Науцѣ“ та в мѣсяцесловах Уніи *Михайло Немеш* (народный учитель в Углѣ), а пôзнѣйше брати *Лукач* и *Иван Демяны* та иньшѣ.

Михайло Немеш дав кôлька гарных та интересно написаных статей про народнѣ звычаѣ та з давнины Подк. Руси. Такѣ е: *Описаніе народнѣй свадьбы в Углѣ* (1891. р.), *Углянськое*

---

*) В том самом часѣ (1881.) выходить и „Русско-мадярскій словарь Ал. Митрака. Історія сего словаря така: в „Свѣтѣ“ из 1868. нарѣкано часто, що „Свѣта“ не мож читати без словаря, а словаря не е. Отже Общ. В. В. поручило А. Митракови зладить такий словарь. Се словарь „церковных и общерусских слов“. За те дуже мало там руських, уживаных на Подкарп. Руси.

епископство (1902)—интереснѣ спомины про православных епископôв Стойку и Доситея в лѣтах 1699—1732. та про попôв-неукôв — *Народнѣ спѣванки* (1900), *Народнѣ суевѣрнѣ приказки* (1911) та иньшѣ.

Важнѣйшими авторами, що выступають з концем XIX и з початком XX. вѣку и якѣ своею дѣяльностею причинилися до розвою народноѣ свѣдомости, були: Юрій Жаткович, д-р Гіядор Стрипский, Августин Волошин, д-р Михайло Бращайко и иньшѣ. Их творы були печатанѣ на Пôдк. Руси (Ужгород), Вѣднѣ и Будапештѣ, або у Львовѣ.

2. *Юрій Жаткович.*

Юрій Жаткович був одным з перших на Подк. Руси, який од церковнославянщины та російщины став вертати до народноѣ мовы. Був членом „Наукового Товариства ім. Шевченка у Львовѣ" та членом Мадярського историчного товариства" в Будапештѣ.

В першой линіѣ був Юрій Жаткович *историком* Пôдк. Руси. З попередного знаемо, що першим историком Пôдк. Руси був *Базилович*, який выдав в лѣтах 1779., 1780. и 1781. р. „Notitio fundationis Theodori Koriathovits", в якôй старався дати *цѣлôсть* исторіѣ Пôдкарп. Руси. По нѣм написав М. Лучкай: „Historia Carpatho-Ruthenorum" (коло 1830. р.), яку до нынѣ не выдано. Рукопись Лучкая выхоснував Иван Дулишкович, якій выдав в лѣтах 1874—1876. „Историческія черты угро-русских". Дулишкович також бажае дати цѣлость исторіѣ Пôдк. Руси. (Исторія Дулишковича дуже тяжко писана, стилем Уріиля Метеора, що до змѣсту (содержаня) дуже хаотична—через то остала без вплыву*).

По Дулишковичу вже нѣхто не пробував дати цѣлости исторіѣ Подк. Руси, а зачалася доба публикованя жерел та монографій. Два авторы працювали на тôм поли: Анатоль Кралицкий, який збирав головно матеріялы до исторіѣ литературы та Юрій Жаткович.

Ю. Жаткович писав по мадярськи та по руськи. По мадярськи в журналѣ историчного товариства „Századok" (Egri befolyás kora—в 1884), в „*Magyar Sion*" („Исторія мо-

---

*) Перегляд важнѣйших истор. матеріялов и праць по исторіѣ Подк. Руси подае: Михайло Грушевський: Історія України Руси, т. II., XI—XIII. вік, видання друге. Львів. 1905. ст. 581. Історична література Угорської Руси.

настыря в Грушовѣ—в 1888.) р., в „Keletѣ“ (з 1888.) про фундацiйну грамоту Корiятовича та про початок мукачôвськоѣ епархiѣ, в „Keletѣ“ з 1889. „Марамарошскѣ епископы“ и т. д.

Працѣ, писанѣ по руськи друкував в „Листку“, в „Мѣсяцесловах“, выдаваных Унiею та в выданях „Наукового товариства iм. Шевченка“ у Львовi.

Важнѣйшѣ его працѣ писанѣ по руськѣ суть: *Михаил Мануил Ольшавский* (1894.), *И. Брадач* (1898.), *Князь Франц Раковцiй* (1904.), *Рукоположенiе в епископы Георгiя Г. Блажовского* (1905.), *Нарис iсторiї Грушiвського монастиря на Угор. Руси*—1906. р.—в „Науковий Збiрник, присвячений проф. Михайлови Грушевському, *Димитрiй Рац* (1907.), *Михаил Лучкай* (1910.), *Урбар села Келечина в Мараморощинѣ* и т. д.

Як вже з поданых титулов видно, Жаткович слѣдить в своих историчных нарисах *за историею церкви*, его обходять справы епархiй, монастырôв, епископôв, унiѣ, односин до ягерських латинських епископôв и т. д.

Займався Ю. Жаткович також *етнографiею* й написав кôлька коротких розправ про народнѣ звычаѣ Пôдк. Русинôв, якѣ выпечатано в II. томѣ „Етнографiчного Збiрника“ Наук. т-ва iм. Шевченка у Львовi („Замiтки етнографiчнi з Угорськоi Руси“). Писав и по мадярськи етнографичнѣ статѣ в зборнику: „O. Szabó: A magyaroroszokról, Budapest, 1913. и иньшѣ.

В 1901. выдано у Львовѣ Е. Еґана: „Економiчне положеня руських селян на Угорщинi“ в переводѣ Ю. Жатковича з мадярського на руське. Переводив вôн також з руського на мадярське, межи иньшим перевѣв Ивана Франка „Hrecz urfi“ (Грицева шкiльна наука), яке выдало товариство „Szent István társulat“. В высше згаданой статѣ „Угорськi Русини а ювилейний рiк“ пише Ю. Жаткович про иньшѣ своѣ працѣ и переводы творôв И. Франка: „Завдяки заходам, а по части i матерiяльним жертвам п. В. Гнатюка, зважився i я написати для мадярської публики коротку розвiдку про малоруське письменство та перекласти брошуру „Порабощаемый народ“. Завдяки заходам п. В. Гнатюка переклав я до тепер на мадярську мову з творiв Iвана Франка: „В топi чола“, „Учитель“, „Камяна душа“, „Укра-

дене щасте“, „Для домашнього огнища“ (Чи тѣ творы Ив. Франка були печатанѣ по мадярськи—не вмѣю сказати).

Згадати треба ще про оповѣданя Ю. Жатковича.

Важнѣйшѣ: *Отецъ Василъ* (1912). Тут подаеся проповѣдь о. Василя, який оповѣдае своим вѣрным, як ему снилося, що вôн був в небѣ. Там глядав своих вѣрникôв, але жадного не знайшов, глядав их и в чистилищи — також не знайшов нѣ одного! Аж як зайшов до пекла — знайшов цѣле свое село. *Игла* (1913) — се оповѣданя про Потоцького, *Грѣх* (1914), *Ксантипа* (1916), *Брехач* (1917), *На торзѣ* (1917) и иньшѣ.

Мотивы майже всѣх сих оповѣдань не оригинальнѣ. *Игла*—се оповѣданя Олексы Стороженка пôдправлене тôлько кôлькома тутешнѣми высловами, *На торзѣ* — се оповѣданя Осипа Маковея, *Брехач* — народна казка и т. д. Але мимо всего отсѣ оповѣданя мають свою вартôсть. Коли пригадаемо собѣ, що перед Ю. Жатковичем *не писано на Пôдк. Руси оповѣдань з житя народа живою, народною мовою* — то тым цѣннѣйшѣ стають нам оповѣданя Ю. Жатковича, хоть их мотивы и не оригинальнѣ.

Также отже О. Жаткович е перший, що то москальофильскôй добѣ глядае новых дорôг. Новый путь знаходить вôн в народѣ та в його мовѣ. Особисто знакомый з д-ром Франком, Володимиром Гнатюком та иньшими Украинцями старався завести народню мову в руське письменство Пôдк. Руси — *и то его найбôльша заслуга.* Юрій Жаткович помер священиком в Стройнѣ 25. септембра 1920. р.

3. *Д-р Гіядор Стрипский.*

Д-р Гіядор Стрипский перший з Пôдкарпатських Русинôв став студіювати давне письменство Пôдк. Руси та свѣдомо став в оборонѣ народноѣ мовы.

Д-р Г. Стрипский писав статѣ рѣжного змѣсту, переводив також много. Перейдемо важнѣйшѣ працѣ филологичнѣ. Одною з перших е „*Старша руська письменость на Угорщинѣ*“ выдана в Ужгородѣ в 1907. р. В отсѣй працѣ подае д-р Г. Стрипский перегляд важнѣйших давных руських творôв Пôдк. Руси та выказуе ясно, що *в XVII. вѣцѣ писано на Пôдкарпатськой Руси чистѣйшою народною мовою и зрозумѣльше як се писав в XIX. вѣцѣ пр. Уріель Метеор та иншѣ.* Его наукова розправа не суха, а повна любови до рôдноѣ мовы, яку автор розвивае, пôдносить и выдоскона-

люе. Отсею своею науковою працею так и говорить автор: кажеш, брате, що наша народна мова не выроблена, проста! Що нею не мож высказувати своих думок—ось глянь, яка она гарна, яка шумна—тôлько треба еѣ вмѣти и любити! Отся праця и мае в исторіи руського письменства на Пôдкарп. Руси таке саме значіня, як в Галичинѣ „Русалка Днiстрова“ М. Шашкевича: се перший твôр, написаный чистою народною мовою, од нього и *зачинаеться розвôй нового, руського народного письменства на Пôдк. Руси.*

Оно вже так водиться од давна, що реформаторы мовы мусѣли бути и реформаторами правописи. И д-р Г. Стрипский реформуе частинно руську правопись и пише в высше згаданôй книжцѣ: *вся*, але *незвiснi*, *вiк*, *свiдомость*, *мiнiстерство* и т. д. — загалом: *ѣ* уживае тôлько там, де его вымовляемо мягко, у всѣх иньших разах уживае *i* (*iсторичнi*, *галицькi* и т. д.).

Иньшѣ важнѣйшѣ працѣ д-ра Г. Стрипского выдаванѣ пôд рôжными именами суть: „*Угроруськi лiтописнi записки*“, выпечатанѣ в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, т. 104. из 1911. року. Тут подае автор текст гукливськоѣ лѣтописи (XVII. в.) та лѣтописных записок села Золотарева (XVII. в.) та записок на островськôй библіѣ з 1581. р.—про що була высше бесѣда. В „Записках Наукового товар. ім. Шевченка“ в 117—118. томѣ е знов д-ра Стрипского „*Із старшої письменности Угорської Руси*“, в якой автор подае цѣнну характеристику культурно-просвѣтного житя Пôдк. Руси в 17. и 18. вѣках та обширнѣйше займаеться книжкою Ольшавского з 1746. р. „Elementa puerilis institutionis...“

В часѣ войны — в 1919. р. выдае д-р Г. Стрипский в Мукачевѣ „*Читанка для дорослых*“, в якôй далѣ реформуе руську правопись на Пôдк. Руси. Каже:

„Штобы правильно и вiрно выразити народну мову письмом, не можеме вже дале держатися того старого правописа, котрого нас давнiйше учили. Из сеї причины ступаеме слiдом усiх славяньських народôв, што Кириловськими буквами пишуть, и котрi народы зреформовали кирилицю вже скорше нас. Так на примiр Українцi, Болгары та Сербы вывергли из азбуки непотрiбнi їм буквы *ы*, *ѣ*, *ъ*, а Москалї кромi сих опустили еще и букву *i*“ — каже автор у вступѣ до „Читанки“, яку однак в наслѣдок военных по-

дѣй не выпечатано цѣлу и яка на жаль не выйшла в свѣт. (Про выданя д-ра Стрипского „Помощникъ оу домувствѣ Николая Теодоровича" з 1791. року згадали мы высше).

Як зачуваемо автор приготовляе тепер до друку „Христоматію руського письменства Подк. Руси", яка своим содержаням у двое перевысшить Христоматію Е. Сабова та зверне пильну увагу на творы писанѣ народною мовою, яких чомусь не бачив Е. Сабов (Из статей, писаных по мадярськи важнѣйша про спѣваник Григорія з Сегедину — Sztripszky-Alexics: Szegedi Gergely énekeskönyve, Budapest, 1911 — и иньшѣ).

4. Августин Волошин.

Одным з найбôльше працьовитых культурных робôтникôв на народнôй нивѣ при концѣ XIX. и з початком XX вѣку е Августин Волошин. Уродився в Келечинѣ (Мармарощина) в 1874. р., гимназію и теологію скôнчив в Ужгородѣ, профессорскій диплом дôстав в Будапештѣ, од 1916. р. е директором препарандіѣ в Ужгородѣ.

Конець XIX и початок XX вѣку були для Подкарп. Русинôв найприкрѣйшим часом. Про политичне житя годѣ и говорити, а все культурно-просвѣтне плыло дуже вузеньким руслом. Обявы того культурно-просвѣтного житя були хиба народнѣ школы по селах и тых двѣ новинки, якѣ выдавано для народа, а то „Недѣля" в Будапештѣ и „Наука" в Ужгородѣ. Але хто займеться исторіею житя Подк. Русинôв того часу, не може мовчки перейти попри особу А. Волошина, з тоѣ простоѣ причины, то той рух групувався коло его особы.

По своим квалификаціям математик и физик, але его жива и вражлива на потребы дня вдача змусила его взятися до культурноѣ працѣ, яка була конечна. В 1901. зачинае А. Волошин редагувати „Науку", редагуе еѣ без перервы до 1922. року. Отже цѣлых двайцять рочникôв „Науки" вышло з под его руки. Хто коли був редактором, той зумѣе оцѣнити той труд. Рôчники „Науки" мѣстять в собѣ те все, що на полѣ культуры вытворила Подк. Русь з початком XX. вѣку. Кромѣ „Науки" редагуе А. Волошин на всѣм тôм протязѣ часу „Мѣсяцесловы", якѣ выдае тов. „Унія". При допомозѣ д-ра Г. Стрипского выдае через кôлька лѣт

популярный журнал „Село“ и библіотеку для народа пôд назвою „Поучительное чтеніе“.

Другим обявом житя Подк. Русинôв були в тôм часѣ народнѣ школы. Як мы бачили руськѣ народнѣ школы на Пôдк. Руси все хорували на недостачу книжок. З початком XIX. вѣку взявся уложити книжочки для народных школ А. Духнович, познѣйше були литературнѣ журналѣ — але добрых книжок для шкôл однаково не було. Общество Василія Великого нѣчим не зарадило злу. Пôд конець XIX. вѣку выдало книжки до народных шкôл министерство освѣты в Будапештѣ, але книжки не були оригинальнѣ. Кôлька книжок був выдав Е. Фенцик. Найновѣйшѣ и одинокѣ книжки для народных шкôл—се книжки А. Волошина. В 1901. р. выдае „*Читанку*“, за якою слѣдують: „*Азбука*“ (1904.), „*Аритметика*“, „*Граматика русъкого языка по мадярськи*“ (1907 р.), „*Библія мала и середна*“, „*Физика*“ и иньшѣ.

Найважнѣйшою з тых працъ була руська граматика по мадярськи: „*Gyakorlati Kisorosz* (Ruthén) *nyelvtan*“. Отся граматика Волошина оперта на граматицѣ Лучкая, словарѣ Чопея и граматицѣ Омеляна Огоновського. Кромѣ того студіював автор пильно говоры Подк. Русинôв и до своеѣ граматики внѣс много примѣрôв народноѣ поезіѣ. Его правопись приспособлена до нашоѣ мовы, автор пише: вôл, волôв, Федорôв, уживае Ґ (ґазда, битанґа, биґарь) в першôм одмѣнку многого числа приложникôв — ѣ, великѣ, краснѣ, бѣлѣ и т. д. При кôнци граматики е короткий словарець русько-мадярський и мадярсько-руський.

Про значѣне сеѣ граматики говорить Е. Невицкий сими словами:

„Што граматику написати не легкое дѣло, то мѣркуе кождый письменный чоловѣк. Однак ще майтяжшое дѣло е написати граматику, котра е в своем родѣ *першою* и в котрой складаються правила *невыробленого ще* дома народного языка.

„Из сими трудностями мусѣв поборотися также и Волошин“.

„В нас на угорськой Руси дотепер не было граматики руського языка, бо што под сяким титулом появилося, то было звычайно граматика *не нашого народного,* але великорусского („твердого“), або церковного языка“.

„Ба што больше: нашѣ интелигенты, занимаючѣся языково-литературными дѣлами, были моцно пересвѣдченѣ, што написати граматику народного языка е не лише тяжко, але и не можливо, бо язык угорських Русинôв розпадуеся на тôлько говоров и пôдговоров, што межи ними не можно найти тоѣ звязи, яка конечным условіем есть кождоѣ граматики.

„Иншѣ опять казали, що нам сякоѣ граматики не треба, бо ж предсѣ есть у нас „твердо-русска".

„О. Волошин однак написавши *руську* граматику доказав, ож всѣ сесѣ доктрины наших граматиков были блуднѣ и фальшивѣ". Он дуже мудро—не выбрав ни оден из—межи угроруських говоров за автентичный, але отлучивши побочнѣ и малозначнѣ свойства од важнѣйших и характеристичных, посредством етимологичноѣ правописи, найшов щасливо ту золоту середину, на якой розличія наших говоров стрѣчаються.

„Ему удалося также вынайти и *тоту звязь, яка лучить наши говоры из говорами закарпатских Русинôв.*

„Маеме уже Богу дяковати граматику чистого народного языка и то добру граматику, написану основно и щиро. На нас теперь ряд, обы мы присвоили собѣ тѣ правила, якѣ подае нам сеся граматика и сяким способом *урегуловали свой язык* та завели чим скорше одноформность в правописи. Сяк зложиме основу, на якой пак кедь не мы, то слѣдуючѣ по нас *поколѣня збудують славну палату народноѣ просвѣты* („Наука" 1908, ч. 20.).

З иньших важнѣйших працъ А. Волошина належить ще пôднести „Языковый вопрос на Подк. Руси", выданый Литер.-Наук. секціею тов. „Просвѣты" (Ужгород, 1921), в якой автор дав перегляд одновѣдноѣ литературы и науково займився вырѣшеням сего вопроса та дав належиту одправу тым „филологам" Пôдкарп. Руси, якѣ бралися вырѣшувати важнѣ вопросы, а для яких були незбагнутою тайною слова уживанѣ на Пôдкарп. Руси и всюды, де живе наш народ, як: рѣчище, чудный и чудовый и т. д...

Закôнченя.

Так отже поставленѣ початки — пôдвалины до розвою народнього руського письменства на Пôдк. Руси. *По довгих блуканю та по довгôм гляданю и Пôдкарпатськѣ Русины знов найшли властивый путь, яким одным мож дойти до освѣты та пôднесеня культуры.* Однайшли знов, бо як мы бачили з попередного, той путь знали вже нашѣ предки в 16. и 17. вѣцѣ. Народною мовою писано в нас и в 18. та з початком 19. вѣку. А тôлько в другôй половинѣ 19. вѣку повіяв вѣтер из пôвночи—холодный, студеный и зморозив наше молоде письменство. Повѣяв и полудневый вѣтер и попѣк нас.

Раз вказаною дорогою — народною мовою в письменствѣ—пошов цѣлый ряд письменникôв, якѣ печатали своѣ творы головно в „Науцѣ" и „Селѣ", выдаваных Августином Волошином.

Намѣтити належить, що коли выходив „Свѣт", „Карпат", од яких вѣяло холодом, та якѣ уживали „цифрованых слов" — тодѣ на поли письменства выступають однѣ попы. З хвилею, коли народна мова стала промощувати собѣ дорогу, на поли письменства выступають вже не однѣ попы— але пишуть и *селяне, робôтники* и т. д. — загалом заинтересованя руським письменством поширюеся. Рôвночасно з тым поширюються и мотивы—содержаня творôв. Стрѣчаемо творы не тôлько морализуючѣ, як се було в 19. в., але знайдемо много мотивôв из емиграціѣ до Америки, много мотивôв из свѣтовоѣ войны и т. д. Одным словом: з настанем добы народноѣ мовы поширюеся заинтересованя народным письменством та поширеня его змѣсту. З молодших авторôв бôльше замѣтнѣ — содержаня.

Михайло Немеш, народный учитель в Углѣ, який подав кôлька интересно написаных нарисôв; *Иван Мигалка*, який пише оповѣданя з народного житя и поезіѣ (тяжка, невыроблена форма — розволôклôсть як у Павловича); *Никола*

Нодь та ***Изидор Бѣлак***, якѣ наслѣдують народнѣ пѣснѣ; ***Михайло Скубенич***, селянин из Перечина, якого гарнѣ суть переспѣвы псальмôв (примѣром: Вознесу тя Боже мой — пс. 144. и иньшѣ). Та на перше мѣсце у той молодôй групѣ высуваеся двох братôв ***Иван Демян*** та *Лукач Демян* — они збирають народнѣ пѣснѣ. *Лукач Демян* важився и на довшу рѣч и написав романтичне оповѣданя „*Чорт на весѣлю*", яке выдала наша „Просвѣта", як свою першу книжочку.

ЗМѢСТ.

Выдавництвом товариства выйшли слѣдуючѣ книжки:

Ч. 1. **Что то „просвѣта“.** — Василя Пачовского .... 1·— Кч
Ч. 2. **Чорт на весѣлю.** Оповѣданя из житя Верховинцѣв. — Лукача Демяна. . . . . 3·— Кч
Ч. 3. **Выбор из поезій Стефана Руданьского** (веселѣ верши) . . . . 3·— Кч
Ч. 4—7. **Історія Пôдкарпатскоѣ Руси** ч. I — В Пачовского . . . . 12·— Кч
Ч. 8. **Чим и як гноити.** — М. Творидла . . . . 2·— Кч
Ч. 9—10. **Добродѣтель перевысшает богатсво** — народня игра в 3 дѣйствіях. — А Духновича . . 5·— Кч
Ч. 12. **Вертеп,** рôздвяна игра на три дѣѣ. — М Пôдгорянки . . . . 4 50 Кч
Ч. 13. **Чого нам вчитися од даньских селян.** —. Творидла . . . . 3 50 Кч
Ч. 14. **Пошестнѣ хвороты на Под. Руси** — Д-р Мацапкій

Оддѣл музыкальный:

1. **Подкарпатски спѣванки для хору** — перші десяток уложив О. Кізима . . . . 10·— Кч
2. **Гры и забавы** для дѣтей для ужитку в закор нках и школах. — зложив М. Рощахôвскій . . . . . 7 — Кч

Оддѣл литературно-науковый:

1. **О письменном языцѣ Подкарпатских Русинов.** — А Волошина . . . . 6·— Кч
2. **Литературнѣ стремлѣня Подкарпатских Русинов** — Д-ра В. Бирчака. . . . . 10·— Кч

Печатаються:

1. **Поезіѣ А Духновича**
2. **Історія Подкарпатских Русинов** ч. II. — В. Пачовского.
3. **Вибор из поезій М Шевченка**

Замовляти можна в канцеляріи „Просвѣты“ Ужгород. Капитульна 10 и книгарнях.

УВАГА.

Книжку печатано пôв року. Друк в нѣй не є однаковый, правопись не є консенквентна, дрôбнѣ похибки прошу справити. Для оминеня непорозумѣнь подаю, що мѣсцями ужив я слова „москальский“ в значѣню „великорусский“ як се уживають на Пôдкарп. Руси.

